

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

DOKUMENTUMOK AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIA ELSŐ VILÁGHÁBORÚS HADIFOGOLY POLITIKÁJÁNAK KIALAKULÁSÁRÓL (1914—1916)

Józsa Antal—Vajda Alajos

A magyar polgári hadtörténetírás a 20—30-as években a Monarchia vereségének okait kutatva mennyiségileg tekintélyes irodalmat termelt. Nem lehet teljesen elválasztani ezt az egymástól eltérő igényű, rendkívül nagy színvonalbeli különbséggel jelentkező kiadványáradatot az osztrák és német hadtörténetírás különböző, egymásnak ellentmondó irányzatú termékeitől. Volt azonban a hazai első világháborús történeti irodalomnak egy sajátosan magyar nemesi konzervatív patinája.

Ezekben a kiadványokban nem egy esetben megvetéssel írnak a Monarchia nemzetiségi mozgalmairól, azoknak olyan képviselőiről, akik politikai elképzeléseiket az antant segítségével kívánták megvalósítani. Az antant részéről e burzsoá-szeparatista mozgalmak képviselőinek nyújtott támogatást viszont lovagiatlan lépésnek minősítették. Ezzel szemben az első világháború idején magas állami tisztségeket betöltő politikusok, katonai vezetők — néhány kivételtől eltekintve — emlékirataikban alig tesznek említést a Monarchia két kormányának, közös Külügy- és Hadügyminisztériumának, valamint a Hadsereg-főparancsnokságnak azokról a kísérleteiről és konkrét intézkedéseiről, amelyek a soknemzetiségű cári Oroszország, valamint más antantállam hátországának, hadseregének a felbomlasztására irányult. Az említett kísérletek megtörténtéről tanúskodnak azonban a bécsi Állami és Hadilevéltárban, valamint a budapesti Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iratok, amelyek közül néhányat ezúttal bocsátunk a széles nyilvánosság elé.

Okmánypublikációnkkal, amely az első világháború történetének kevésbé ismert jelenségeire irányítja a figyelmet, a sovinszta polgári történetírásban kialakult egysikű képet szeretnénk bizonyos mértékig módosítani. Azt kívánjuk bemutatni, hogy a hadászati és hadművelési siker reményében közismerten konzervatív, belpolitikai kérdésekben csökönyszerűen retrográd álláspontot képviselő politikusok és katonai vezetők az ellenfél táborában még a forradalmi mozgalmak közvetett

támogatásától, vagy elősegítésétől sem rettentek vissza. Kísérleteik a katonai gyengeség jelei voltak, s az önigazoló memoárokból, tanulmányokból sok esetben még az utalások is hiányoznak az ilyen jellegű, kétségtelenül megtörtént próbálkozásokra. Az ellenforradalom által teremtett légkör pedig kizárta, hogy ezekről a kérdésekről a sajtóban érdemben említés történjen.

Jelen munkánkban elsősorban az osztrák—magyar hadifogoly politika néhány lényeges jellemző oldalára kívánunk rámutatni, mely szervek részét képezte a Monarchia katonapolitikájának.

Már a háború első heteiben mind nyomasztóbban érezette hatását a cári hadsereg létszámbeli fölénye. Ezt a körülményt kívánta az osztrák—magyar titkosszolgálat ügynökök útján a Fekete-tengeri Flotta fellázításával mérsékelni.¹ Az antantnak a Monarchiát és haderejét bomlasztó tevékenységével szemben a központi hatalmak hasonló módszerekkel próbálták gyengíteni a cári hadvezetés hátországát, csökkenteni a szembenálló csapatok erkölcsi-politikai szilárdságát. Ezen a területen kutatva óhatatlanul eljutunk a háború előtt a német imperializmus szövetségeseiként folytatott osztrák—magyar bel- és külpolitikához, az orosz-lengyelországi és ukrán gazdasági, kulturális és politikai befolyás kiszélesítésének rendszeres, vagy kevésbé rendszeres, de tendenciájában kétségtelenül jellemző kísérleteihez. Ezúttal is bebizonyosodott a lenini tétel helyessége, hogy a háború a politika továbbfolytatása más, fegyveres eszközökkel.

Békében az aktív politikusok bizonyára merő képtelenségnek tartották volna még annak feltételezését is, hogy a választójog kiszélesítésével való szembenállásáról ismert Tisza István — már néhány hónappal a világháború kirobbanása után — lépéseket tesz az orosz hadifoglyok körében folyó forradalmi propaganda elősegítése érdekében, s a polgári élettől magát elkülönítő hadvezetőség igényli, sőt fel is használja a hadtudománytól mindenestre távol álló nyelvész, etnográfus szakértők, elismert akadémikusok tanácsait, elemzéseit az ellenfél csapatai körében, hátországában és fogságba esett katonái között folytatandó tendenciózus propagandájának kialakítása érdekében.

Nagyon is találóan mutatott rá Lenin 1916-ban: „A vezérkarok a jelenlegi háborúban alaposan igyekeznek kihasználni az ellenségeik táborában folyó minden nemzeti és forradalmi mozgalmat, a németek — az ír felkelést, a franciák — a cseh mozgalmat stb. És a maguk szempontjából helyesen járnak el...”²

Az osztrák—magyar vezérkar hadifogoly politikáját számos objektív körülmény befolyásolta. Kialakításánál már eleve számolni kellett a két központú Monarchia háború előtti bel- és külpolitikájával. Ezzel kapcsolatban érdemes röviden utalni a következőkre: Ausztria nemcsak a belső nemzetiségi ellentétek feloldása, csökkentése céljából biztosított nagyobb politikai és kulturális szabadságot Galíciában a lengyelek és ukránok részére, hanem expanziós törekvéseinek az érdeké-

¹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina 1914. Karton rot 902. 130. fol.

² V. I. Lenin Művei 22. köt. Budapest, Szikra, 1951. 375. o.

ben is. Nem tekinthető véletlennek, hogy a lengyel galíciai földbir- tokosok mellett az orosz fennhatóság alatt álló területen működő Lengyel Szocialista Párt frakciójára, a ludovistákra, a radikális intelligencia egy részének támogatására is épített.³ Ukrajnában a burzsoá és kispolgári nacionalisták kisebb csoportjai, főleg azok, akik nem bíztak az ukrán tömegek támogatásában, hajlottak a központi hatalmakkal való együttműködésre. A Monarchia politikai és katonai vezetése elsősorban a galíciai és észak-bukovinai ukrán burzsoá nacionalisták támogatására számíthatott. Osztrák és német pénzen még a háború előestéjén megalakították az „Ukrajna Felszabadításának Szövetsége”-ét, amely egy német és osztrák vazallus ukrán monarchia felállítását tűzte ki célul. Vezetői — V. Dorosenko, M. Melenevskij, (Melenewsky), M. Zalijnjak (Zalisniak) — az osztrák külügyi és katonai szervektől kaptak pénzügyi támogatást.⁴

A német és osztrák—magyar hadvezetés a háború gyors befejezésére számított. Mint már említettük, ügynökök útján Ukrajnában és Lengyelországban lázadásokat tervezett kirobbantani. A hadifoglyok körében folytatott propaganda irányvonalának kidolgozására később, 1914 végén és 1915 elején került sor, vagyis akkor, amikor a villámháború illúziója szertefoszlott s a döntés lényegesen elhúzódott.

Sem Ausztria—Magyarország, sem Oroszország — mint ezt a nagyszámú hadifogoly elhelyezése körüli kapkodás is bizonyította — nem számított olyan nagyarányú hadifogolyvesztésre, illetve fogolyszerzésre, mint amire sor került. A hadifogoly kérdés jelentőségét kezdetben mindkét harcoló fél lebecsülte, csak bizonyos idő múltán tette meg az érdekeinek megfelelő lépéseket.

Még nem ismerték fel a modern gépi háború valamennyi törvényszerűségét, az általános hadkőtelezettség révén kiállított több millió katonát számláló tömeghadseregek alkalmazásának valamennyi katonapolitikai következményét. A hadműveletek sikeres vagy sikertelen kimenetele nem kis mértékben függött a csapatok erkölcsi-politikai állapotától, az állam belpolitikai erőviszonyaitól. Nem véletlen, hogy az osztály- és nemzetiségi ellentétektől terhes Osztrák—Magyar Monarchia és Oroszország szenvedte el a háború alatt a legsúlyosabb hadifogoly veszteséget.

Az osztrák—magyar hadifogoly politika kialakításában a közös külügyminiszter, a magyar miniszterelnök, a Hadsereg-főparancsnokság s a közös Hadügyminisztérium 10. osztálya vettek részt legfelsőbb szinten. Ezúttal az orosz hadifoglyok sorsát, valamint a hadifogoly politika realizálását kívánjuk bemutatni. A foglyok legnépesebb csoportját az oroszok alkották. Oroszokon a soknemzetiségű cári birodalom valamennyi népének, népcsoportjának fogságba esett tagjait értették, s a foglyok ügyeivel foglalkozó katonai és polgári szervek csak külön utasításra, akkor is sok esetben felületesen tettek különbséget az egyes nemzetiségek között. A lengyeleket és ukránokat külön is nyilván-

³ История Польши. Том II. под ред. И. С. Миллера и И. А. Хренова. Москва, 1955. стр. 635.

⁴ С. М. Королевский, М. А. Рубач, Н. И. Супруненко: Победа советской власти на Украине. Москва, 1967. стр. 69.

K I M U
az Ausztria–Magyarország területén
1917. január

F. szám	Hadifogolytábor	Orosz		Szerb		Montenegrói		Olasz	
		tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
1	Wieselburg	205	5 036						
2	Purgstall	45	5 951						
3	Hart b. Amstett.	422	3 173						
4	Spratzern	479	6 661						
5	Sigmundsherberg							824	7 954
6	Bruck-Királyhida		4 435						
7	Brunn am Geb.		1 986		115				32
8	Knittelfeld		2 015						
9	Feldbach		4 481						
10	Lebring		1 896						
11	Sterntal		365						
12	Thalerhof intern. tábor								
13	Dunaszerdahely	1	4 287					253	114
14	Kenyérmező	265	5 996						
15	Somorja		3 218					311	137
16	Nagymegyer			3	2 466	23	1 086		
17	Ostffyasszonyfa		3 561					244	105
18	Boldogasszonyfa			25	3 550	1	30		
19	Sopronnyék		1 780						
20	Zalaegerszeg	297	2 214						
21	Hajmáskér		3 393						
22	Csót	23	10 501						
23	Nezsider intern. tábor			9			40		
24	Arad intern. tábor								
25	Cinkota Éhman-telep		938		94				29
26	Plan		15 325						

T A T Á S

levő hadifogolytáborok létszámáról

1-én^a

1. számi táblázat

Francia		Angol		Román		Polgári	Összesen			Mindössze
tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység		tiszt	legénység	polgári	
						12	205	5 036	12	5 253
						1	45	5 951	1	5 997
							422	3 173		3 595
							479	6 661		7 140
							824	7 954		8 778
								4 435		4 435
								2 133		2 133
								2 015		2 015
								4 481		4 481
								1 896		1 896
								365		365
						2 601			2 601	2 601
							254	4 401		4 655
						19	265	5 996	19	6 280
							311	3 355		3 666
						1 230	26	3 552	1 230	4 808
					16 103		244	19 769		20 013
						2 343	26	3 580	2 343	5 949
1				404	213	716	405	1 993	716	3 114
							297	2 214		2 511
								3 393		3 393
							23	10 501		10 524
						11 208	9	40	11 208	11 257
						1 986			1 986	1 986
						6		1 061	6	1 067
						281		15 325	281	15 606

F. szám	Hadifogolytábor	Orosz		Szerb		Montenegrói		Olasz	
		tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
27	Eger (Csehország)		1 935						
28	Heinrichsgrün			155	2 008	6	68		
29	Josefstadt	133	5 404						
30	Milowitz		3 266						
31	Theresienstadt		5 016						457
32	Deutsch Gabel		944						
33	Reichenberg	193	3 770						
34	Brüx		6 284						
35	Braunau/Bóhmen	116			3 441				
36	Kleinmünchen	297	5 887						
37	Mauthausen							565	6 990
38	Marchtrenk	244	1 970						
39	Grödigg		1 689	264	113				
40	Braunau/Inn	319	1 582						
41	Freistadt		2 888					36	15
42	Aschach			253	4 471		288		
	Hadifogolytáborokban összesen, a hadműveleti területen munkán levő hadifogoly legénységgel együtt	3 039	127 847	709	16 258	30	1 512	2 233	15 833
	Csak a hadrakelt seregnél nyilvántartott hadifogoly munkások összesen		82 440		2 710				2 651
	A hadifogolytáborokból hátországi munkákra kiadott hadifogolyok összesen	1 716	641 562	8	77 858		4 052	8	77 685
	Mindössze:	4 755	851 849	717	96 826	30	5 564	2 241	96 169
	Levonva a polgári internáltak számát								
	Marad a hadifogolyok létszáma mindössze:								

Megjegyzés: 1. Kriegsarchiv. Wien. 3. Stand an Kgf. in den Lagern des K.M. V 1917. AOK. Op. Abt. 1917 — 18. Fasc.
2. Montenegrói hadifogolyok is beleszámítva.
3. A tisztek a hadifogolytáborokon kívül, de nem a termelő munkában (kórházakban, szanatóriumban).

Francia		Angol		Román		Polgári	Összesen			Mindössze
tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység		tiszt	legénység	polgári	
								1 935		1 935
						3 297	161	2 076	3 297	5 534
						65	133	5 404	65	5 602
						2		3 266	2	3 268
						2		5 473	2	5 475
	115		24					1 083		1 083
							193	3 770		3 963
								6 284		6 284
						4 275	116	3 441	4 275	7 832
						28	297	5 887	28	6 212
							565	6 990		7 555
							244	1 970		2 214
							264	1 802		2 066
							319	1 582		1 901
							36	2 903		2 939
						7 236	253	4 759	7 236	12 248
1	115		24	404	16 316	35 308	6 416	177 905	35 308	219 629
					2 774			90 575		90 575
11	4	26	1	9	8 426		1 778	809 588		811 366
12	119	26	25	413	27 516	35 308	8 194*	1 078 068	35 308	1 121 570
										35 308
										1 086 262

666; HL. Ft. Orosz hadifoglyok 16. doboz. Iratsomó szám: 9. Fsz. 10., 12., 13. magánlakásokban).

tartották. Ezt az tette indokoltá, hogy a lengyelek és ukránok részben cári, részben Habsburg-fennhatóság alatt éltek.

A foglyok zömét gazdasági és politikai megfontolásból többnyire az arcvonaltól minél távolabb, az ország belsejében helyezték el, és lehetőleg megbízhatónak ítélt (magyar, német és 1916 nyaráig román anyanyelvű) őrséget rendeltek ki melléjük. Szökéseik meggátlása érdekében egyre szigorúbbá váló rendszabályokat foganatosítottak.

Miután a háború elhúzódott, a bevonultatások következtében égető munkaerőhiány lépett fel az iparban, de különösen a mezőgazdaságban. A hiányzó munkáskezeket a politikai és katonai vezetés már 1914 ősztől a hadifoglyok munkába állításával igyekezett pótolni. 1915—1917-ben a fogoly munkaerő a Monarchia mezőgazdasági és ipari termelésében számottevő tényezővé vált (lásd az 1. számú táblázatot).

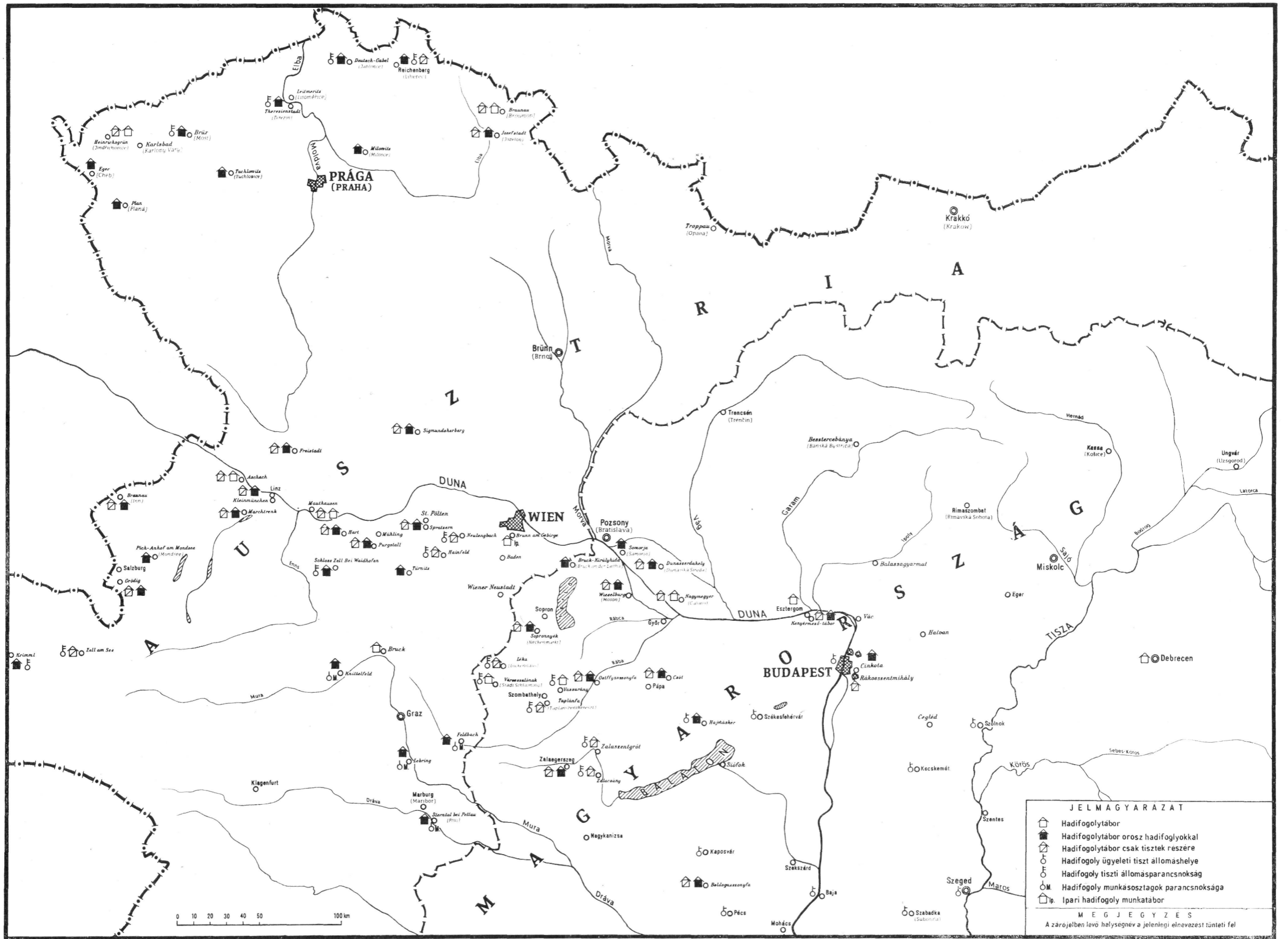
Az antant embertartalékainak mennyiségi fölényét a központi hatalmak azzal is ellensúlyozni próbálták, hogy a fogságba esett különböző nemzetiségű mohamedánokból, lengyelekből, ukránokból, grúzokból, finnekből s a szerb foglyok közül a bolgár-makedónokból, majd Románia háborúba lépése után a csángókból önkéntes fegyveres alakulatokat, vagy segédszolgálatos részlegeket szerveztek. Ezek a kísérletek szerves részét alkották annak a politikának, amely az ellenfél — jelen esetben a cári hadsereg, a szerb és román haderő — nemzeti és vallási alapon történő megosztására irányult.⁵

A hadifoglyoknak egy kisebb részét az osztrák—magyar felderítés diverziós célokra képezte ki és juttatta el az ellenfél hátországaiba. A mohamedánok esetében az ilyen szerepre vállalkozókat Törökországban képezték ki és vetették be. Az ügynökjelöltek egy részét a német és az osztrák—magyar katonai szervek választották ki és juttatták el Isztambulba (lásd a 9., 10. sz. dokumentumot).

Mielőtt a hadifogoly politikát részleteiben elemeznénk, röviden ismertetni kívánjuk a fogságba esés ütemét. A nyugati arcvonalon a mozgó háború 1914 őszen a marnei csata után befejeződött. A harcok megjelenéséig olyan erő, mely a jól kiépített és mélyen tagolt védelmet át tudta volna törni, nem állt rendelkezésre. Az elhúzódó anyagcsaták, az élőerő kíméletlen elhasználódása, a meg-megújuló kísérletek jellemezték a küzdelmet. Keleten a háború manőverező szakasza egy esztendővel tovább tartott. 1915 májusától augusztusáig a központi hatalmak seregei súlyos vereséget mértek a cári csapatokra, birtokba vették Orosz-Lengyelországot, visszafoglalták Galícia nagy részét. A gorlicei áttörés (1915. május 2—8.) alkalmával és azt követően 1915. május végéig a német és osztrák—magyar csapatok egyedül Galíciában 863 orosz tisztet és 211 543 legénységi állományú katonát fogtak el.

Az Osztrák—Magyar Monarchia és a cári Oroszország belső válsága már a háború első évében éreztette hatását, a hadműveletek alkalmával — főleg védelemben — aránytalanul magas volt a két soknemzetiségű, éles szociális és nemzeti ellentmondásokkal terhes állam hadifogoly vesztesége. Erről tanúskodik az az 1915. július 10-i hely-

⁵ Az olasz haderő nemzeti összetételét illetően egységes volt.

Hadifogolytáborok Ausztria—Magyarországon — 1914—1916

zetet rögzítő kimutatás is, amely a Monarchia hadifogolytáborainak létszámviszonyait tükrözi.⁶

Az osztrák—magyar csapatok ebben az időben a cári hadsereggel és a szerb haderővel szemben harcoltak. Az első ellenfél hódító, igazságtalan célokért harcolt, a második — az antant imperialista törekvéseitől ugyan távolról sem függetlenül — a nemzeti függetlenségéért küzdött. A jelzett időben a Monarchia fogolytáboraiiban 2403 cári tiszt és 476 680 sorállományú orosz katona tartózkodott, ezzel szemben a szerb hadseregnek mindössze 288 tisztje és 23 231 katonája volt fogságban.⁷ Az olasz foglyok száma — mivel a hadműveletek csak ekkor kezdődtek a délnyugati arcvonalon — mindössze 7 tiszt és 76 sorállományú katona volt.

A cári csapatok hadifogoly-vesztése az európai és a kisázsiai arcvonalon a szovjet statisztikai felmérés szerint a következőképpen alakult:⁸

1914—1915-ben (17 hónap alatt)	12 782 tiszt
	<u>1 534 808 katona</u>
Összesen:	1 547 590 fő
1916-ban	4 473 tiszt
	<u>1 167 975 katona</u>
Összesen:	1 172 448 fő
1917-ben	871 tiszt
	<u>915 342 katona</u>
Összesen:	918 213 fő
1914—1917-ben	Összesen: 18 126 tiszt
	<u>3 620 125 katona</u>
Mindösszesen:	3 638 251 fő

Az osztrák—magyar fogságba került oroszországi illetőségű katonai személyek számát a Nemzetközi Vöröskereszt 5000 tisztre és 1 365 000 katonára becsülte.⁹

Az adatok meglehetősen ellentmondóak. A Központi Hadifogolyügyi Kollégium tájékoztató és statisztikai osztálya 1919-ben feldolgozta a központi hatalmak fogságába esett orosz illetőségű katonák és tisztek kartotékokon található adatait. Ezek szerint Ausztria—Magyarországból

1915-ben	235 829
1916-ban	502 623
1917-ben	724 319
1918-ban	40 576 emberről érkezett értesítés,
Összesen:	<u>1 503 347 főről.</u> ¹⁰

⁶ Kriegsarchiv, Wien. KM. 10. Kgf. Abt. 1915. 10—10/16. 1—2 fol.

⁷ Уо.

⁸ Россия в мировой войне 1914—1918 года (в цифрах) Москва, 1925. c. kiadvány adatai. A szovjet kimutatás összesítése szerint 1914—1917 között 18 126 orosz tiszt esett fogságba.

⁹ Brändström, Elza: Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914—1920, Berlin, 1922. 8. o.

¹⁰ Н. Жданов. Русские военнопленные в мировой войне 1914—1918 г. Труды военно-исторической комиссии. Москва, 1920. стр. 70. A kimutatásban téves az összesítés, helyesen: 1 503 359

A további vizsgálódásnál azonban kiderült, hogy a kartotékok az egyes kategóriák esetében mintegy 30 százalékos arányban két példányban készültek, ugyanakkor 110 000 nyilvántartott orosz hadifogoly elhalálozásáról is érkezett értesítés az orosz szervekhez.¹¹

A hadifoglyok elosztása a németek és osztrák—magyarok között a harcoló csapatok körletében történt. A németek igyekeztek a legmunkaképesebbeket a maguk számára megszerezni, s e téren is megmutatkozott a Monarchia alárendelt szövetségi szerepe.

Jelentős volt azoknak a hadifoglyoknak a száma — bár pontos kimutatással nem rendelkezünk —, akiket Németországnak adtak át. Következésképp a Monarchia területén tartózkodó orosz hadifoglyok állományának a nagyarányú fluktuáció következtében soha sem haladta meg lényegesen az 1 millió főt.

A hadifogoly probléma jelentőségét — mint már említettük — a háború elején nem ismerte fel az osztrák—magyar hadvezetés. Ennek tulajdonítható, hogy amikor az első hadműveletek alatt váratlanul nagyszámú orosz katona került fogságba, elhelyezésük rendkívül nagy gondot okozott. Bizonyára a várható szökés, a szláv nyelvű lakossággal való érintkezés csökkentése érdekében Német-Ausztriában, a Csallóközben, Esztergom és Debrecen környékén — sok esetben nyílt terepen — helyezték el őket, s míg a német mintára épülő barakktáborok el nem készültek — amit maguk a foglyok építettek —, a szabad ég alatt, földbe vájt ođukban húzták meg magukat.¹² Az alapvető higiéniai követelmények be nem tartása, a fertőzött folyóvíz fogyasztása súlyos járványokat okozott, ezrével pusztultak el a foglyok. Nemcsak a humanitás szempontjai, hanem a saját lakosság egészségének jól felfogott érdeke is azt diktálta, hogy az osztrák—magyar katonai és polgári szervek hatékony intézkedéseket foganatosítsanak a fertőző betegségek elfojtása és az orosz hadifoglyok életkörülményeinek megjavítása érdekében. A pozitív intézkedéseknek volt egy másik indítéka is. A polgári és katonai szervek vezetőiben növekedett az aggodalom az orosz fogságba esett osztrák—magyar tisztek és katonák sorsa iránt, s a nemzetközi tiltakozásokat komolyabban vették. Ezzel magyarázható, hogy az orosz hadifoglyok ügyeivel foglalkozó N. Zsdanov, aki maga is több nemzetközi tanácskozáson vett ilyen minőségben részt, a polgárháború végén kiadott írásában külön kiemelte a német és az osztrák—magyar hatóságok hadifogoly politikája közötti különbséget: „...Az osztrák tartományok lakosságának több nemzetiségű összetétele, következőképpen az ausztriai néptömegek kevésbé sovíniszta viszonya a háborúhoz, valamint az osztrák állam egyes részei gazdasági életének különböző feltételei következtében az orosz hadifoglyok helyzete a táborokban, de különösen az ausztriai munkahelyeken távolról sem volt mindig azonos az orosz hadifoglyok németországi helyzetével. Általában jobb volt, mint Németországban.”¹³

¹¹ Uo. 71. o.

¹² Uo. 251. o.

¹³ Uo. 250—251. o.

Krobatin tábornagyalj közös hadügyminiszter 1914. szeptember 29-én kelt 8598. sz. bizalmas parancsában utalt arra, hogy az Oroszországból, Szerbiából és Montenegróból érkező hírek szerint a fogságba esett betegek és sebesültek humánus elbánásban részesülnek.¹⁴ Szükségesnek tartotta az internáltak és hadifoglyok helyzetének oly mérvű megjavítását, amit a saját állami érdekek megengedtek.

Hivatkozott a kölcsönösség elvére, arra, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia mindaddig be kívánja tartani a szárazföldi hadviselésről szóló hágai egyezményt, s annak a hadifoglyokra vonatkozó rendelkezését, míg azokat az ellenfél is tiszteletben tartja.¹⁵

Utasítást adott a hadifoglyok egészségügyi ellátására, a szükséges mértékben takarók, fehérnemű és felsőruha kiosztására, valamint a speciális ételmezési igények kielégítésére. Külön kitért az orosz hadifoglyokra, akiknek sajátos táplálkozási hagyományuk szerint viszonylag nagyobb kenyéradagokra és főzelékporciókra van szükségük. Utasította az illetékeseket ennek az igénynek a kielégítésére is.

Már ebben a parancsban találkozunk a munkára kirendelt foglyok díjazásának elvével, amit a cári kormány csak később, 1915 márciusában kezdett bevezetni, azt is csak pénzjutalom és nem bérezés formájában.¹⁶ Krobatin tábornagyalj a dolgozó hadifoglyok részére 24 filléres napi munkapótlékot engedélyezett. A cenzúra ellenőrzés mellett hozzájárult az anyanyelven folytatott levelezéshez, valamint a vallások gyakorlásához.

A hadifogly politika leglényegesebb elemeit magában foglaló első összefoglaló rendeletet 1914. október 19-én adták ki. Tartalmazza a hadifogly táborok szolgálati rendjére, a foglyokkal való bánásmódra vonatkozó alapvető elveket — utalva az osztrák—magyar hadsereg megfelelő szabályzataira. A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló egyezményt ugyanis kimondta, hogy a hadifoglyokra a fölöttük hatalmat gyakorló állam hadseregében hatályban levő szabályzatok és rendeletek érvényesek.¹⁷ Jellemző, hogy már ebben az összefoglalóban is szerepel bizonyos vonatkozásban a foglyok nemzeti és vallási megoszlásának nyilvántartási igénye. Ezúttal az osztrák—magyar hadvezetés arra volt kíváncsi, hogy a cári hadsereg fogságába esett tisztjei és katonái közül hány vallja magát lengyelnek, s mennyi a mohamedánok száma (lásd az 5. sz. dokumentumot).

A háború második hónapjában a Monarchia vezetői már elvesztették a gyors győzelembe vetett illúzióikat. Kelet-Galícia egy részét elfoglalták az orosz csapatok, bekerítették Przemysl várát, s a magyar Alföldre vezető hágók irányába törtek előre. Tisza István a közös Minisztertanács 1914. szeptember 20-án tartott ülésén elismerte, hogy mind az osztrák—magyar, mind a német hadvezetés számítá-

¹⁴ Hadtörténelmi Levéltár (továbbiakban HL.) Első világháborús iratai. Hadifelügyelő Bizottság (továbbiakban I. vh. i. HFB). 1914. 982. sz. 3450. cs. 643—647. fol.

¹⁵ Uo. Lásd még: Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 471—475. o.

¹⁶ Архив Внешней Политики России. Москва, фонд Дипломатической канцелярии 1914. года оп. 616. л. 83. лл. 3940.

¹⁷ Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek ... 472. o.

saiban „igen leértékelte az orosz haderőt”.¹⁸ E felismerésnek a következménye volt, hogy az osztrák—magyar politikai és katonai vezetés fokozottabb mértékben kísérletezett a cári csapatok személyi állománya erkölcsi-politikai szilárdságának fellazításával. Kellő katonai erő hiányának tudatában indult meg a fogságba esett oroszországi katonák és tisztek nemzeti alapon történő izolálása, a foglyok különböző rétegeinek a cári kormány és az orosz hadvezetés politikájával való szembeállítás. E folyamat kibontakozásáról tanúskodik gróf Berchtold külügyminiszter és Tisza István magyar miniszterelnök e tárgyban folytatott, eddig kevésbé ismert levelezése.

1914. október 2-án Berchtold utasította a svájci osztrák—magyar katonai attasét, hogy kapcsolatai útján orosz és ukrán nyelvű forradalmi irodalmat szerezzen be az orosz hadifoglyok részére, amit annak futárpostával kellett eljuttatnia államköltségen Bécsbe (lásd a 3. sz. dokumentumot). Tisza e lépéstől függetlenül, ezzel párhuzamosan tanulmányozta annak a lehetőségét, hogy miként lehetne az orosz részről a Monarchia szláv hadifoglyai között folytatott politikai agitációt orosz hadifoglyok között szervezendő forradalmi propagandával ellensúlyozni, vagy legalábbis az utóbbiakat a cári kormány szempontjából kellemetlen irányban befolyásolni. Elképzelését 1914. december 18-án közölte Berchtolddal (lásd 4. sz. dokumentumot). Erre válaszolt a Külügyminisztérium — Urbas konzul révén — még ugyanazon hónap 24-én.

A válasz utalásokat tartalmazott azokra az intézkedésekre, amelyeket az előző hónapokban ez ügyben a közös Külügy- és Hadügyminisztérium fogantatosított. A főszerepet a foglyok politikai megoldozását illetően nemcsak az ukránok, hanem a nagyoroszok között is az „Ukrajna Felszabadítása Bizottság”-ának szánták, de ez a szervezet a propaganda irányítását már az év végén visszaadta a katonai szerveknek (lásd a 7. sz. dokumentumot).

Az ukrán hadifoglyok szembeállításával Oroszországgal, a központi hatalmak számára előnyöket ígérő burzsoá-nacionalista nézetek propagálása a táborokban csak a nagyoroszok és az elnyomott nemzetségek soraiból kikerülő foglyok izolálása után számíthatott sikerre. Ez az elkülönítés már 1914 novemberében megkezdődött,¹⁹ de a táborok vegyes nemzetiségű összetétele az esetek többségében a háború végéig sem szűnt meg. Az ukrán és grúz hadifoglyokat a felső-ausztriai Freistadtba, a lengyeleket Olmützbe, a mohamedán vallásúakat a csehországi Egerbe összpontosították. E táborok lettek a nacionalista propaganda fő bázisai.

Az eredmények azonban messze elmaradtak a várakozástól. Az ukrán önkéntesek toborzását akadályozták a Monarchia lengyelországi tervei, az az elképzelés, hogy az osztrák—magyar dualizmust lengyel—osztrák—magyar dualizmussá alakítsák át. Idővel a Monarchia

¹⁸ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918). Eingeleitet und zusammengestellt von Miklós Komjáthy. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966. 188. o.

¹⁹ HL. I. vh. I. HFB. 1914. 1192. sz. 3450. cs. 870. fol.; 1922. sz. 3449. cs. 564—565. fol.

lengyel hívei is megritkultak, s a lengyel kérdés ún. osztrák-megoldása már 1916-ban kútba esett.

Oroszország munkásosztályának internacionalizmusán nem tudott oly mértékben erőt venni a szociálsovinizmus, mint ahogy ez Nyugat-Európában történt. Még a parasztság soraiban is nem egy esetben a különböző nemzetiségű dolgozók szolidaritásának érzése kerekedett felül. Az ukrán nacionalista propaganda sikere csak egy szűknek mondható rétegre korlátozódott. „Maga az ukrán nemzetiségű foglyok között végzett propaganda nem volt képes eredményt felmutatni. Inkább a szocialista, de semmi esetre sem a nemzeti ideálok érdekelték őket. Gyakorlatilag az Általános Ukrán Nemzeti Tanács számára mint elérendő cél Kelet-Galícia kiválása és Bukovinával való egyesülése maradt. Cholm környékének elszakítása Oroszországtól tulajdonképpen — magától értetődően — a lengyelekkel szemben a legnagyobb ellentmondássá nőtte ki magát, s ennek folytán a foglyok hazájuk újabb felosztásától tartottak”²⁰ — állapította meg Max Ronge, aki 1917-től vezette a Hadsereg-főparancsnokság felderítő osztályát.

Lenin figyelemmel kísérte a központi hatalmak hadifogoly politikáját, s e politikán belül Oroszország elnyomott nemzetiségeinek soraiból kikerülő foglyok megnyerése érdekében folytatott propagandát és annak eredményét. Nem annyira a szervezett szociáldemokraták véleményét és hangulatát tartotta elsődlegesen lényegesnek, hanem a párton kívüli munkásokét, az orosz és nemzetiségi parasztokét. Erről tanúskodik az Inessa Armandhoz 1917. január 30-án írt levele is, amelyben két Svájcba szökött hadifogollyal folytatott eszmecserejéről számolt be:

„Nemrégiben két szökött hadifogoly járt nálunk. Érdekes volt »eleven« emberekkel találkozni, akiket még nem kezdett ki az emigráns élet. Mindkettő tipikus figura; az egyik sokat tapasztalt, szociáldemokrata, vagy majdnem szociáldemokrata besszarábiai zsidó, a fivére bundista stb. Minden hájjal megkent fickó, de személy szerint nem érdekes, mert az ilyenből tizenkettő van egy tucatsban. A másik egy voronyezsi paraszt, az eke szarva mellől, óhitű családból. A termőföld ereje árad belőle. Rendkívül érdekes volt ilyen embert látni és hallani.”²¹

Az utóbbi voronyezsi paraszt olyan németországi táborból szökött meg, amelyben 27 000 ukrán nemzetiségű hadifoglyot összpontosítottak. Ennek kapcsán a német hadifogoly politika legjellegzetesebb vonására tapintott rá Lenin, amikor megállapította: „A németek nemzetek szerint szerveztek táborokat, és erőnek erejével igyekeznek elszakítani a nem oroszokat Oroszországtól; az ukránokhoz ügyes galíciai előadókat küldtek. Az eredmény? Azt mondja a mi emberünk, hogy az agitátorok több hónapi erőfeszítése után csak kétezren szavaztak az „önállóságra” (nem a különválás, hanem inkább az autonómia értelmében felfogott önállóságra!). A többieket, mint mondja, felbőszítet-

²⁰ Ronge, Max: Kriegs- und Industriespionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst. Wien, 1930. 179. o.

²¹ V. I. Lenin Művei. 35. köt. Budapest, Szikra, 1956. 261. o.

te az Oroszországtól való elválás és a németekhez vagy az osztrákokhoz való csatlakozás gondolata.

Figyelemre méltó tény! Nem kételkedhetünk benne. 27 000 nagy szám. Egy év nagy idő. A galíciai propaganda számára kitűnőek a feltételek. És mégis felülkerekedett a nagyoroszokhoz való közelállás érzése.”²²

A hadifogság meggyorsította az orosz és nemzetiségi katonatömegek eszmei-politikai és világnézeti fejlődését. Az említett voronyezsi hadifogoly Lenin tanúsága szerint kijelentette: „A círral, meg az úristennel, mondja mind a 27 000, egyszer s mindenkorra végzett, a nagybirtokosokkal szintén. Felbőszülten és felvilágosultan térnek vissza Oroszországba.”²³

Az osztályellentétek primátusa világlik ki az osztrák—magyar cenzúra jelentéseiből, amelyeket az ellenőrzött hadifogoly-levelek alapján állítottak össze. F. Pavluk ukrán nemzetiségű hadifogoly 1915 júliusában többek között az alábbiakat írta Zürichbe: „... néha eljutnak hozzánk Ukrajnából származó hírek: úgy látszik, egyre rosszabb ott a helyzet, és igen valószínű, hogy a háború végén mennydörögve hangzik majd: »Adjanak nekünk szántóföldet!« Így mesélik azok az emberek, akik nemrég kerültek hadifogságba.”²⁴

A hadifoglyok mesterséges nemzeti megosztása mellett — amit az osztrák—magyar hadvezetőség a nemzetiségi táborok felállításával is elősegített — egy másik tendencia is egyre határozottabban érvényre jutott: a foglyok szociális polarizálódása. Ezt a folyamatot elősegítette a foglyok tömeges bevonása a mezőgazdasági és ipari termelésbe. A munkahelyeken eltűnt a különbség a legénységi állományú paraszt, kispolgár és a munkás között, a munkára kötelezetteknel a hazai szociális helyzet a műveltségben és az otthonról kapott támogatás mértékében fejeződött ki. A különböző nemzetiségű hadifogoly tömeg két nagy csoportra oszlott: dolgozókra és nem dolgozókra. A tiszteket s az értelmiségiekhez sorolt (érettségizett) legénységi állományú foglyokat felmentették a táboron kívül folyó munkák alól. Ők maradtak a táborok állandó lakói.

Éles konkurrencia folyt az osztrák és a magyar kormány, s a két kormányon belül pedig az egyes tárcák, alsóbb fokon a megyék, járássok, községek, a földbirtokosok, tőkésék, a gazdag- és középparasztok, valamint a kisiparosok között az olcsó hadifogoly munkaerő megszerzéséért.

A polgári hatóságok közvetlenül képviselték a tőkés és földbirtokos igényeket, a hadvezetés, amely végig irányító és meghatározó szerepet töltött be a hadifogoly munkaerő elosztásában, a foglyok őrzésének, munkafegyelmének, ellátásának a biztosításában általános katonai szempontokat érvényesített.

A hadvezetés fő gondja az volt, hogy megakadályozza a foglyok szkésését, valamint az ellátásuk oly mérvű romlását, amely retorziót

²² Uo. 261—263. o.

²³ Uo. 262. o.

²⁴ Kriegsarchiv Wien. AOK GZNB Z Abt. „D”. Res. 2115.

válthatott ki az ellenséges országokban levő osztrák—magyar hadifoglyokkal szemben. A foglyok kizsákmányolásának korlátozása a katonai szervek egyik funkciója volt, de a visszaélések megakadályozására kevés eszköz állt rendelkezésre.

A katonai parancsnokságok — a közös Hadügyminisztérium 10. osztálya 12 000/1915. sz. alatt jóváhagyott formulája szerint — 8 napos határidővel felmondható szerződést kötöttek azzal a községgel vagy hatósággal, amelynek a foglyokat munkára kiadták.

A szerződés szabályozta a számukra kiadott foglyok élelmezését, őrzését, egészségügyi ellátását, elszállásolását, szállítását. Lényeges pontja volt a szerződésnek, hogy a község a foglyok és az őrszemélyzet részére ugyanolyan ellátást kellett biztosítson, mint amilyenben a helyi mezőgazdasági munkások részesültek.²⁵

A háború második évében a magyarországi mezőgazdaságban jelentkező munkaerőhiány volt a legélesebb. Alapvető oka az volt, hogy 1914 végén—1915 elején a legnagyobb arányban a magyar mezőgazdasági lakosságot vonultatták be. A küszöbön álló aratás tette indokolttá, hogy Harkányi János báró magyar kereskedelemügyi miniszter a közös Minisztertanács 1915. június 18-án tartott értekezletén a magyar földművelésügyi miniszter nevében előterjessze az égető munkaerő igényeket. Panaszt tett, hogy a kért 30 000 fogolyból a minisztérium csak 7400 főt kapott. Hangsúlyozta — célozva az osztrák partnerek feltehető tájékozatlanságára —, hogy a magyarországi aratás ügye az egész Monarchia élelmezése szempontjából fontos.²⁶

Az orosz hadifoglyok munkaereje iránti igény kérdése a magyar Minisztertanács 1915. szeptember 24-i ülésén szintén az érdeklődés homlokterébe került.

Az említett ülésen Tisza István kifejtette, hogy csak azzal a feltétellel egyezett bele a magasabb véradóba — vagyis abba, hogy a magyar (mezőgazdasági) férfi lakosságot fokozottabb mértékben vegyék katonai célra igénybe —, hogy ha Magyarország gazdasági célokra annyival több hadifoglyot kap Ausztriánál, amennyivel több egyént vontak el a termelőmunkából.²⁷ A különbséget, amellyel Ausztria eddig adós maradt, 384 598 hadköteles férfiban jelölte meg.

Tisza szerint az osztrák tartományoknak mintegy félmillió embert kellett pótlólag bevonultatniuk a hadseregbe, hogy helyreálljon a kvóta szerinti arány.²⁸

Annak, hogy 1914 végén és 1915-ben Magyarországon aránytalanul több hadköteles férfit vonultattak be a hadseregbe, több objektív oka volt. 1914 őszen a cári csapatok megszállták Kelet-Galíciát. Ausztria mozgósítható embertartalékai így jelentősen csökkentek. A Monarchia hadipari bázisa Ausztriában volt, ezért itt a hadigazdasági érdekekből felmentettek aránya jóval magasabb lett, mint az agrár

²⁵ HL. I. vh. i. HFB. 1914/1915. 666. sz. 3454. cs. 1259., 1266., 1261., 1262. fol.

²⁶ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie (1914—1918.) . . . 264—265. o.

²⁷ Magyar Minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. Szerk. *Iványi Emma*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1960. 181—182. o.

²⁸ Uo. 180. o.

jellegű magyar vidékeken. Miután a veszteségek elsősorban a gyalogságot érintették, a pótlást nem az osztrák ipari körzetekből, hanem a magyar mezőgazdasági körzetekből biztosították.

A magas magyar véradó ténye lényegesen befolyásolta a hadifogoly munkaerő elosztásának rendjét Magyarország és Ausztria között. Mivel Magyarország volt a dualista Monarchia éléstára, az ellátás érdekei is azt diktálták, hogy a fogoly munkások elosztása alkalmával előnyt élvezzen. A Tisza-kormány mindent elkövetett, hogy az aratáshoz és más mezőgazdasági munkákhoz a magyar nagybirtok előnyösebb feltételek között jusson olcsó hadifogoly kényszermunkásokhoz.

A honvédelmi miniszter a közös hadügyminiszterrel egyetértésben 1915. június 11-én a vármegyékhez és a városi törvényhatóságokhoz intézett körlevélben szabályozta a hadifoglyok munkába állítását, őrzését és felhasználását.

Az egy munkaadó részére kiadandó foglyok minimális számát a miniszter 200 főről 30 főre szállította le, feltéve, ha a munkaadó gondoskodik azok őrzéséről s hajlandó a szökött foglyok előállítására körül felmerülő költségeket megtéríteni.²⁹ Az őrszemélyzetet, amennyiben 200 főnél kisebb fogoly csoportról van szó, a közigazgatási hatóság által felesketett polgári őrök (erdőőrök, mezőőrök stb.) jelentették. Létszámukat a miniszter az őrzendő 15 százalékban jelölte meg. A fogolytáborok parancsnoksága a foglyoknak a munkahelyre és onnan vissza történő szállításához kísérő őrseget biztosított.

A 200-nál kisebb hadifogoly munkacsapat kiutalásáról a hadifogolytábor parancsnoksága, a 200-nál nagyobb csapat kirendelését illetően már a közös hadügyminiszter döntött. A foglyok munkába állítását nemcsak gazdasági, hanem politikai, szociális és egészségügyi szempontok is befolyásolták.

Politikai okokból a miniszter általában nem engedélyezte a hadifoglyok munkára történő kiadását szláv nemzetiségűek által lakott területekre, s csak kivételes esetben járult hozzá ilyen kérés teljesítéséhez.

Az osztrák—magyar hadvezetőség szigorúan ügyelt arra, hogy szláv többségű vidékeken ne állítsanak fel hadifogolytáborokat. A táborok elhelyezését ismertető vázlatból (lásd a vázlatmellékletet) kitűnik, hogy a hadifoglyok zömét magyar és német etnikumúnak minősíthető területen őrizték.

A honvédelmi miniszter kötelezte a hadifogoly munkaerőt igénylő közigazgatási hatóságokat annak elbírálására, hogy a hadifoglyok kiadása következtében nem áll-e konkurrencia elő a helyi munkapiacon. Hasonló utasítást adott 1915. október 3-án a német birodalmi Hadügyminisztérium — amelynek szövegét az osztrák—magyar katonai szervek is irányelveként kezelték — a hadifoglyoknak az iparban és bányászatban való alkalmazására vonatkozó szabályzatban is. Néhány kivételtől eltekintve, mint a magaspépítés, a földmunka, a vasútépítés

²⁹ Országos Levéltár, Budapest. (Továbbiakban OL.) FM Ált. K—184. 1915—62—97384 (99212) 2. fol.

és karbantartás, csak a birodalmi munkaközvetítő hivatal jóváhagyásával engedélyezték a hadifoglyok alkalmazását, nehogy megsértsék a hazai munkanélküliek érdekeit.³⁰ Kétségtelen, hogy ez a kikötés a szakszervezetek várható támadásának a kivédését szolgálta, viszont ilyen adminisztratív rendelkezés aligha gátolta meg a visszaéléseket, még kevésbé a fogoly munkaerő bérletörő szerepének érvényesülését.

Az osztrák—magyar és a német hadvezetőség egyaránt törekedett a helyi ipari és mezőgazdasági munkásság, valamint az alkalmazásra kerülő hadifoglyok elkülönítésére.³¹

Talajjavításon, mocsárlevezetésen, útépitésen, útjavításon s más hasonló közmunkákon, amelyekre hazai munkaerőt háborús körülmények között alig alkalmazhattak, a foglyok nagyobb tömegben, a táborokból kirendelt őrség felügyelete mellett dolgoztak s kevésbé érintkeztek a lakossággal. Bonyolultabb volt a helyzet az ipari és mezőgazdasági nagyüzemekben, ahol alig lehetett a közvetlen kapcsolatot elkerülni.

A hadifoglyok munkateljesítményük arányában munkapótlékban részesültek. Ez kiterjedt a hadi-, az állami- és magán célra munkát végző foglyokra egyaránt. A munkát a munkaadó becsülte fel s alapította meg, hogy a munkapótlék melyik fokozatát kívánja a foglyoknak készpénz formájában kiosztani. A honvédelmi miniszter 1915 júniusában a munkapótlék első fokozatát 20, a második fokozatot pedig 30 fillérben állapította meg. A nem katonai munkára alkalmazott hadifoglyok munkaadójuktól e mértéken felüli díjazásban is részesülhettek.³²

A hadifogly munkások kiadásáról 1916 elején nyomtatásban megjelent szabályzat módosította az addig érvényes rendelkezéseket. Ezúttal csak a munkapótlék minimumát és a kifizethető pótlék maximumát állapították meg. A legalacsonyabb napi munkapótlék 15 fillér volt, ipari üzemekben a 12 órán túli munkaért óránként 6 fillér járt. A munkaadó a rendes munka mértékét meghaladó teljesítményért magasabb pótlékot adhatott, megállapíthatott darabbért, szakmáynbért, alkalmazhatott jutalomrendszert, de a napi teljesítményért csak 50 fillér fizethetett ki készpénz formájában. A fennmaradó összeget a hadifogly javára írták, s azon többnyire a munkaadó útján nagyobb bevásárlást eszközölhetett. A munka befejezése után a fennmaradt összeget a törzstábornak utalták át.³³

Idővel a hadifogly munkások felhasználását szabályozó rendeletek, irányelvek módosultak. A lényeges változásokat tárcaközi értekezleteken vitatták meg és hagyták jóvá. Az 1916. január 17-én Budapesten rendezett tárcaközi értekezleten, amelyen Ghillany báró magyar földművelésügyi miniszter elnökölt, s a honvédelmi miniszter személyesen is jelen volt, a tavaszi mezőgazdasági munkaerő-szükséglet kérdéseit tárgyalták meg.

30 HL. HM. MG. B. oszt. 1916. 3602. alapsz. (373. cs. 4—10. fol.)

31 Uo.

32 OL. FM Ált. K—184. 1915—62—97384 (99212).

33 HL. HM. MG. B. oszt. 1916. Mg. tétel 4330. alapsz. 23—24. o.

A magyar földművelésügyi miniszter bevezetőjében hangsúlyozta, hogy a magyarországi mezőgazdaságtól katonai célokból nagymértékben vontak el munkaerőt, s ezek pótlása csak kétszer olyan számú hadifogoly munkába állításával volt lehetséges.³⁴ Az értekezlet a fő figyelmet a fogoly munkaerő iránti igény nyilvántartására s az igények alapján történő újrafelosztására fordította, körvonalazta a vármegyei és más törvényhatósági hadifogoly-bizottságok hatáskörét. Ezek a bizottságok a helyi szükségleteket mérlegelve, a kevésbé fontos munkákról a hadifoglyokat bevonták és átcsoportosították, hogy a magyar mezőgazdaság égető munkaerő-szükségletét enyhítsék.

1916 elején a hadifogoly munkások kiadásáról új szabályzatot bocsátottak ki. Ennek értelmében kétféle hadifogoly munkásosztagot szerveztek.

A *mobil*, nem állandó fogoly munkásosztagok a megyei, illetőleg törvényhatósági hadifogoly-bizottságok irányítása alá tartoztak. Ezek osztották el a rendelkezésre álló tartalékot, vonták vissza, irányították más területre stb.

A mobil osztagokba tartozó foglyokat felmondási kötelezettség nélkül alkalmazhatták a mező- és erdőgazdaságokban, valamint az egyes közmunkáknál.

A *stabil* osztagokhoz tartoztak a közmunkára kirendelt hadifogoly munkásosztagok, amelyeket a fölöttes hatóság szabad rendelkezésre nem engedett át. Ide sorolták az iparban, bányászatban foglalkoztatott hadifogoly munkásosztagokat addig az időpontig, ameddig az illetékes katonai hatóság alkalmazásukat illetően szerződést kötött.

A vármegyei hadifogoly-bizottságok mellett a katonai hatóságok érdekeit a hadifogoly felügyeleti tiszt képviselte.

A megnövekedett munkaerő iránti igény, a visszaélések és szökések korlátozásának szándéka szülte az óvadék bevezetését. A munkáltató minden hadifogoly után az alispáni, illetőleg a polgármesteri hivatalban 30 korona óvadékot volt köteles elhelyezni. Az óvadék az elhelyező számára elveszhetett és bírság címén a hadügyi igazgatás birtokába került, ha a munkaadó rosszul bánt a fogoly munkásokkal, rosszul szállásolta el és elégtelenül ételmezte őket, s az előírt egészségügyi szabályokat nem tartotta be. Az óvadék a munkáltató részére akkor is elveszett, ha a hadifogoly munkahelyéről megszökött.³⁵

Az idézett szabályzat, hasonlóan az előző, e tárgyban kiadott rendeletek szelleméhez, kihangsúlyozta: „A hadifogoly munkásokra nézve a munkaidő, munkaszünet, rétegcseré, a rendes munkaidőn túl terjedő munkaidő, vasárnapi munkaszünet és a munkásvédelem tekintetében megfelelő alkalmazással általában ugyanazok a törvények és szabályok érvényesek, amelyek ugyanazon a helyen, ugyanazon munkára és ugyanazon körülmények között a szabad polgári munkásokra fennállnak. A hadifoglyoknak ebben az értelemben vett védelmét azok a közegek látják el, amelyek hasonló vonatkozásban a szabad polgári

³⁴ Kriegsarchiv. Wien. KM 10. Kgf. Abt. 1916. 10—11/86.

³⁵ HL. HM. MG. B. oszt. 1916. Mg. tétel 4330. alapsz. (Nyomtatvány) 3—4., 7—8. o.

munkások érdekében eljárni hivatottak és ezek a rendelkezések ugyanolyan módon betartandók.”³⁶ A baleset- és betegbiztosítás nem vonatkozott automatikusan sem a hadifoglyokra, sem az őrlégénységre.

1916-ban a hadifogoly munkaerő az egyik legkomolyabb tartalékot jelentette a katonai és a polgári vezetés kezében. Elosztásuk és újraelosztásuk tárcaközi tanácskozásokon történt. A közös Minisztertanács ülésein többnyire a hadsereget terhelő élelmezésük kérdései szerepeltek. Miután a munkára kirendeltek nagy részéről a helyi hatóságok és a magánmunkaadók gondoskodtak, a hadsereg által betervezett élelmezési létszámadatokat nem lehet minden esetben a tényleges létszámnak felfogni. Az 1915. december 12-i közös minisztertanácsi értekezleten Tisza István említést tett arról, hogy 1915 júliusában a hadsereg élelmezési létszámában 600 000 hadifogoly szerepelt, akiknek a felét az év végén magánmunkálatók élelmezték.³⁷

Az 1916. október 16-án tartott közös minisztertanácsi ülésen a közös hadügyminiszter előterjesztésében 1916 szeptemberére vonatkozóan 1 147 000 hadifogoly szerepelt, akik közül 495 000 fő részesült a táborokban a hadsereg élelmezésében.³⁸ Következésképpen 652 000 hadifoglyot adtak ki a helyi törvényhatóságok útján állami intézményekhez, ipari vállalatokhoz, nagy- és középbirtokosokhoz (néhány vidéken gazdag- és középparasztokhoz is) munkára. A hadrakelt élelmezési létszámban szereplő foglyokat részben a hadrakelt seregek hadtápterületén, vagy a hátorszámban közvetett vagy közvetlen katonai célú munkahelyeken alkalmazták. A tavaszi, nyári és őszi mezőgazdasági munkák alkalmával csak a munkára nem kötelezhető tisztek és legénység, valamint a betegek és rokkantak maradtak a táborokban (lásd a 2. számú táblázatot).

A hadifoglyoknak közvetlen katonai célú munkára való felhasználását a szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló nemzetközi egyezmény — melyet 1913-ban emelt törvényerőre az Osztrák—Magyar Monarchia — megtiltotta. A tilalom megfogalmazása azonban alkalmat adott annak kijátszására. Az egyezmény mellékletének ide vonatkozó paragrafusában az alábbiakat olvashatjuk: „Az Állam a hadifoglyokat a tisztek kivételével rendfokozatukhoz és képességeikhez mérten mint munkásokat alkalmazhatja. Az ilyen munkák nem lehetnek túlságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel.”³⁹ Sok esetben nehezen volt megállapítható, mi állott szoros összefüggésben a hadműveletekkel, s már a háború első évében mindkét fél kimondottan katonai célokra is felhasználta a hadifoglyok munkaerejét. Erről tanúskodik a közös hadügyminiszter, Krobotin tábornoszernagy 1915. július 24-én kelt utasítása, mely a hadifoglyoknak

³⁶ Uo. Szabályzat a hadifogoly munkások kiadásáról (Nyomtatvány), 8. o. A „rétegcsere” alatt a szabályzat szerzői műszakváltást értettek.

³⁷ Protokolle des Gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch—Ungarischen Monarchie (1914—1918.) . . . 323. o.

³⁸ Uo. 419. o. — Az itt közölt élelmezési létszámban feltehetően mintegy 35 000 polgári fogoly is szerepelhetett. 1916 őszén jelentős számú hadifogoly tért haza a központi hatalmak által 1915-ben megszállt lengyel területekre. Számos rokkantat a Vöröskereszt csereakciója révén szállítottak vissza Oroszországra.

³⁹ Magyar Törvénytár. 1913. évi törvények. XLIII. t. cz. 6. §. Budapest, 1914. 472. o.

KIMUTATÁS

a hadrakelt seregnél munkára kiadott hadifoglyok létszámáról 1917. január 1-én.¹

Megnevezés	Hadifoglyok létszáma a hadrakelt seregnél				Összesen	Megjegyzés
	Orosz	Olasz	Szerb és montenegrói	Román		
1. Hds. pság.	—	—	—	—	—	
2. Hds. pság.	16 503	733	—	—	17 236	Lemberg, Lesiemice
3. Hds. pság.	11 286	—	—	—	11 286	Tuchla
4. Hds. pság.	15 558	3 604	766	—	19 928	
7. Hds. pság.	18 351	2 359	—	—	20 710	M. Sziget, Sz. Németi
XII. hdt. pság.	1 158	1 354	—	—	2 512	
9. Szállás-csop.	15 029	1 565	1 665	—	18 259	Czaple, Clebska
14. Szállás-csop.	15 128	224	122	—	15 474	Belceg, Tarnoszyk
16. Szállás-csop.	3 792	1 900	—	2 774	8 466	Brassó, Nszeben, Orsova
Krakkói vár	4 533	276	849	—	5 658	Dabie tü. laktanya
Przemysl hídfő	5 299	320	—	—	5 619	
Lublin-i M. G. G.	21 977	1 200	261	—	23 438	
Krakkó-i F. T. L.	1 021	38	1 015	—	2 074	
Összesen:	129 635	13 573	4 678	2 774	150 660	
Jenő fhg. hdm. p.	51 196	2 099	211	—	53 506	Gardolo, Bozen, Bruneck
6. Hds. pság.	35 696	—	2 304	—	38 000	Laibach, Assling
10. Hds. pság.	20 400	—	1 970	—	22 370	Klagenfurt
Összesen:	107 292	2 099	4 485	—	113 876	
Főpság. B. N-ben	17 247	1 994	1 700	—	20 941	Doboj
Cetinje-i M. G. G.	1 588	420	33	—	2 041	
Räcke őrgy. (hadtápközvetlen)	223	234	198	—	655	
Összesen:	19 058	2 648	1 931	—	23 637	
Mindösszesen:	255 985	18 320	11 094	2 774	288 173	

¹ Kriegsarchiv. W en. AOK. Op. Abt. 1917—1918. Fasc. 666; Kgf. 3/2., 1/1. 1917.* fol. 1. Iratsomó 9. sz. fsz. 13

hadi célra történő felhasználását szabályozta (lásd a 12. sz. dokumentumot).

Az iratból világosan kitűnik, hogy a hadifoglyok több esetben megtagadták a katonai célú munkát. Ezért a miniszter elrendelte, ha ilyen feladatok elvégzésére elegendő önkéntes nem jelentkezik, a szükséges létszámú hadifoglyot paranccsal kötelezik a hadimunka elvégzésére. Amennyiben munkamegtagadás fordulna elő, a szembeszegülők letörésére fegyveres erőt is igénybe lehet venni.⁴⁰ A fogoly munkásokat emellett a munka jellegét illetően megpróbálták félrevezetni, s amennyiben ez a kísérletük nem vezetett eredményre, azzal nyugtatták meg őket, hogy hazatérésük esetén nem fogják jelenteni a katonai célokból végzett munkát.

A cenzúrának azonban csak részben sikerült az információk külföldre kerülését megakadályozni.

A hadifoglyok nemzeti és szociális megosztása nemcsak előnyöket biztosított a Monarchia hadvezetőségének, hanem egyre több hátrányt és gondot is. Mint említettük, a lengyel—ukrán ellentét már a háború elején keresztet a számításokat. A szociális demagógia, mely Oroszország uralkodó köreinek hatalmi helyzetét gyengítette, a Monarchiában a munkára alkalmazott hadifoglyok tömegeinek körében egyre kellemetlenebb következményekkel járt.

Theresienstadtban (Terezin) 1915. július 5-én 500 orosz hadifogly tagadta meg a munkát. E tényről egy sztrájkra felhívó orosz nyelvű, kézzel írt röplap számolt be, melyet a Dunajec egyik vasúti hídján talált a járőr.⁴¹

A hadifogly munkások tömeges, egész körzetekre kiterjedő sztrájkjának összehangolására tett kísérletek 1916-ban megszapordtak. Június 18-án munkamegtagadást és hadifogly lázadást jelentettek egy vecsési uradalomból.⁴²

Június végén némely helyen a gazdag parasztok portái váltak a tűz martalékává, a gyűjtogatással orosz hadifoglyokat gyanúsítottak, akik a helyi szegénységet a gazdagok ellen hangolták.⁴³

Jelentések érkeztek arról is, hogy az orosz hadifogly munkások a katonai szolgálat teljesítésének megtagadására szólítják fel a férfi lakosságot és intenzív antimilitarista propagandát folytatnak.⁴⁴

1916 nyarán a központi feladat, amelyre a hadvezetőség a nélkülözhető hadifoglyok zömét összpontosította, a termés betakarítása volt. Az előjelekből ítélve a közös hadügyminiszter komolyan tartott attól, hogy a hadifoglyok lázadásokkal, gyűjtogatásokkal és munkamegtagadásokkal megnehezítik az aratási munkák zavartalan lefolyását, súlyos veszteségeket okozhatnak a hadászati jelentőségű gabonatermés betakarításánál.

A várható hadifogly megmozdulások elfojtása céljából Magyar-

40 HL. I. vh. i. HFB. 1915. 2323. sz. 5454. sz. 3454. cs. 1079. fol.

41 HL. I. vh. i. 117. cs. 2. Armee Etappenkommando. Reserv. Verlautbarung Nr. 27. vom 13. IX. 1915.

42 Vojensky Historicky Archiv. Praha. k. u. k. Divisionsgericht in Pozsony. Dšt. 964/1916.

43 Uo. Dšt. 992/1916.

44 Uo. Dšt. 1015/1916.

országban minden megyeszékhelyen, Ausztriában minden kiegészítő parancsnokságon egy tiszt parancsnoksága alatt külön karhatalmi alegységet állítottak fel, amelynek feladatát a közös hadügyminiszter 1916. június 21-én kelt bizalmas parancsában körvonalazta.⁴⁵

A miniszter el kívánta kerülni az általános, egész ország területére kiterjedő statárium kihirdetését, s csak rendkívüli esetekben, egy bizonyos katonai parancsnokság körzetére tartotta célszerűnek ennek kiterjesztését.

A Hadsereg-főparancsnokság június 23-án kelt titkos parancsában utal arra, hogy egyre több jelentés érkezik a katonai parancsnokságoktól, hogy a mezőgazdasági munkára kivezényelt hadifoglyok passzív ellenállást tanúsítanak, sőt egyesesen megtagadják a munkát.⁴⁶

A Hadsereg-főparancsnokság a hadifoglyok szervezett szabotázsra, munkamegtagadása és munkalassítása mögött az ellenséges hadvezetés olyan irányú diverzióját kereste, mely a termés betakarításának megghiúsítására irányult. Ez azonban az esetek nagy többségénél nem volt kimutatható. A munkabeszüntetések többnyire a foglyok munkás bérköveteléseivel, a munkaidő csökkentésének, az ellátás javításának stb. igényével voltak kapcsolatosak, vagyis a hadifoglyok és a helyi munkásság sztrájkjainak okai az esetek nagy részében azonosak vagy hasonlóak voltak.

Abban az esetben, ha a nyomozás során kiderült, hogy a hadifogly nem munkakörülményeinek megjavítása érdekében tagadta meg a munkát, hanem az aratást akarta megghiúsítani — s a sztrájkszervezőket sok esetben ebbe a kategóriába sorolták —, őrizetbe vették és mint zendülővel a nemzetközi szokás szerint az osztrák—magyar törvények alapján jártak el. A Katonai Büntető Törvénykönyv, amelyre az idézett parancs hivatkozott, háborúban lázító nyilatkozatért 3 évig terjedő börtönbüntetés kiszabását tette lehetővé. Statárium bevezetése esetén a rögtönítélő bíróság a zendülőt agyonlövetésre is ítélhette.⁴⁷

Statáriális eljárásra, melyet többnyire helyben folytattak le, viszonylag ritkán került sor. Célja az elrettentés volt. Például a Budapest Székesfőváros Gázműveinél dolgozó közel 700 hadifogly előtt június 24-én kihirdették azoknak a nevét, akiket az előző napokon zendülésért kivégeztek.

A hirdetményben a zendülésért elítéltek között Vszjevold Kurocskin, Arsak Gabrijanec, Nyikolaj Iszakov, Bernszon Szelig közlegény és Száva Nyikolajevics Kolokol szakaszvezető neve szerepelt. Nyilvános rendzavarásért Anton Guzek gyalogost lőtték agyon, a többi név szerint feltüntetett kivégzett köztörvényes bűnöző volt.⁴⁸

A statáriális eljárások kétélűeknek bizonyultak. A sztrájkoló hadifoglyok a munkaidő csökkentése, a bér felemelése mellett a statáriális

⁴⁵ HL. HM. Mg. B. oszt. 1916. 11886. alapsz. 373. cs. 76—79. fol.

⁴⁶ HL. I. vh. i. HFB. 1916. 1223. sz. 3453. cs. 560. fol.

⁴⁷ Katonai Büntető Törvénykönyv (fordítás németből), Budapest, 1888. 94—100. o.

⁴⁸ Fővárosi Levéltár. Budapest, Fővárosi Gázművek iratai. Ig. 37. d. 1916. 11. 102. cs. 954/1816. 4. fol.

eljárás bevezetése ellen is tiltakoztak. Nagybodakon például Ivacsics Vaszilij orosz fogoly szervezte 1916 júniusában a sztrájkot. A foglyok követelése: 12 órás munkaidő (eddig hajnali 3 órától naplementéig dolgoztak) és 1 koronát kitevő napszám. Ugyanekkor határozottan tiltakoztak 14 orosz hadifogoly kivégzése miatt.

A pozsonyi hadosztálybíróóság a sztrájk miatt letartóztatott hadifoglyokat később felmentette, mert a tárgyaláson kiderült, hogy a helyi hatóságok visszaéltek a foglyok helyzetével és túlzottan ki akarták őket használni.⁴⁹

1916 második felében Ausztriában és Magyarországon fokozódott az ipari és mezőgazdasági munkásság sztrájkmozgalma, ehhez szervesen kapcsolódott a mozgásszabadságban, jogaiban korlátozott hadifogoly munkások gazdasági és nem egy esetben kimutathatóan politikai követelésekért folyó sztrájkharca. Bármennyire törekedtek a katonai szervek és a helyi hatóságok a hadifoglyok izolálására, az osztrájharcban a helyi munkásság és a munkára kötelezett foglyok — felismerve közös érdekeiket — közeledtek egymáshoz.

Olyan objektív jelenség volt ez, amellyel a hadvezetőségnek egyre fokozottabb mértékben kellett számot vetnie. A háború első két évében az Osztrák—Magyar Monarchia hatalmába került foglyok zömét a cári Oroszország katonái és tisztjei tették ki, a hadifogoly politika kialakítását ezért főleg az orosz foglyokkal való bánásmód fejlődésén keresztül kísérelték meg érzékeltetni.

1916 közepén a Bruszilov-offenzíva alkalmával elszenvedett súlyos vereség és Románia háborúba lépése a központi hatalmak ellen, a Monarchia akkori vezető politikusainak tekintélyes részét a megegyezéssel béke elérésének híveivé változtatta. Az említettek késznek mutatkoztak a status quo alapján valamennyi antanthatalommal egyezkedni, a német hadvezetés viszont ekkor még nem adta fel a győzelem reményét. Tekintettel a cári udvar képviselőivel folyó tárgyalásokra, abban bízott, hogy Oroszországgal sikerül különbékét kötni s a keleti arcvonalon így felszabaduló erőt is a nyugati hadszíntérre csoportosíthatja át. A németek bizakodása az osztrák—magyar hadvezetésre is hatott, s az Oroszországgal kötendő különbéke eshetőségére való felkészülés meg is indult. Ennek kapcsán — többek között — kidolgozásra került a hadifoglyok kölcsönös kicserélésének első terve is.

A hadviselő imperialista hatalmak közötti megegyezéssel béke útjainak keresése, a Monarchia hadifogoly politikájának egy új fejezetét nyitotta meg. Új tényező jelent meg a színen, az oroszországi forradalom, amellyel ugyan már a háború kezdetén számolt az osztrák—magyar hadvezetés, de jellegéről, méreteiről, célkitűzéseiről alig voltak elképzelései. A hadifogoly politika részben az oroszországi forradalom, részben az Ausztriában és Magyarországon megélnékült munkásmegmozdulások, parasztmozgalmak és katonai zendülések hatására módosult.

⁴⁹ Vojensky Historický Archiv. Praha. K. u. k. Divisionsgericht in Pozsony. Dst. 1025/1916.

URBAS KONZULNAK A KÜLÜGYMINISZTER RÉSZÉRE KÉSZÜLT
TÁJÉKOZTATÓJA AZ UKRÁN KÉRDÉSRŐL, AZ AGRÁR- ÉS NEMZETISÉGI
ELLENTÉTEK KÖLCSÖNÖS VISZONYÁRÓL, EGY UKRAJNAI
PARASZTFELKELES ESÉLYÉRŐL

Bécs

1914. szeptember 1.

A jelenleg Oroszország területén kívül tartózkodó orosz állampolgárságú ukránok körében egy „Ukraina Felszabadításának Szövetsége” elnevezésű szervezet alakult. Kiterjedt ukrainai kapcsolataik révén ezen orosz államterület politikai körei képviselőinek lehet őket tekinteni.

E szövetség vezetői önkéntes elhatározásból kijelentették előttem, hogy hadseregünknek Ukrajnába történő bevonulása esetén közreműködnek abban, hogy honfitársaik felkeljenek Oroszország ellen és mellénk álljanak, feltéve, ha az ukrán parasztság (a parasztság 85⁰/₀-a) számára a régtől áhított földreformot hozzuk, vagy legalábbis nem akadályozzuk meg őket ennek önálló végrehajtásában.

Ismeretes, hogy ez az agrárkérdés ismételten vitatott témája volt az első és a második Dumának, és maga Sztolipin is úgy nyilatkozott annak idején, hogy az agrárreformot Ukrajnában valamilyen módon végül is meg kell valósítani.¹ Nincs kizárva, hogy Oroszország, ha a további események folytán szorult helyzetbe kerül, egy Ukrajnában kirobbanó felkelés megakadályozása céljából maga proklamálja az agrárreformot. A mai Oroszország ukrán lakosságánál, vagy legalábbis annak nagy részénél, a nemzeti okok teljesen a gazdaságiak mögé szorulnak. Igen nagyjelentőségűnek tartom, hogy az ukrán kérdés e pillanatban számunkra előnyösen és ne hátrányosan alakuljon. Legjobb meggyőződésem szerint azonban ez teljesen attól az elhatározásunktól függ, hogy hogyan lépünk fel az agrárkérdésben. Bizonyára van a megvalósításnak egy olyan módja, amelyik nincs ellentétben jogszemléletünkkel, és kíméli a lengyel nagybirtokosok érzékenységét is. A legközelebbi alkalommal bátorkodom egy ilyen kompromisszumos tervet előterjeszteni.²

„Ukraina Felszabadításának Szövetsége” a következő mellékelt felhívásokat bocsátotta ki. (Európa közvéleményéhez. A svéd néphez. A románokhoz. A bulgár néphez. A török néphez.)³ Az utóbbi három kiáltvánnyal kapcsolatban a szövetség

¹ *Sztolipin, P. A. (1862—1911) — 1906-tól a cári kormány belügyminisztere, majd miniszterelnöke. Nevéhez fűződik az 1910 júniusában elfogadott agrártörvény. Ennek értelmében a faluközösségek földjét felosztották a parasztok között. A kormány célja az volt, hogy széles kulákréteg kialakításával megteremtse az önkényuralom politikai támaszát. Sztolipin a forradalom ellensége s az oroszországi reakció egyik fő képviselője volt. Eletét Kijevben egy eszer merénylő oltotta ki. Az általa kidolgozott agrárreform reakciós célkitűzései mellett a kapitalizmus fejlődését gyorsította meg a mezőgazdaságban. Az obszcinák (faluközösségek) földjeinek felosztása illúziókat szült a parasztok és kispolgárok között, akik nem egy esetben jótévőjüket látták benne s nem ismerték fel ellenforradalmi célkitűzéseinek lényegét.*

² A földreformra vonatkozó felhívásoknak sok ellenzője akadt nemcsak a lengyel földbirtokosok, hanem az osztrák és magyar arisztokrácia körében is. Az ellenzék táborába tartozott József főherceg, aki naplójában ezt írta: „... az utasításoknak azon részével, amely csak a lázításon dolgozik és az orosz tulajdont osztogatja, melyhez nekünk igazán nincs közünk, nem értek egyet és elítélem, de el lévén felsőbb helyről rendelve, nem tehettem ellene semmit sem.” (*József főherceg: A világháború, amilyenek én láttam. Összeáll. Rubinthy Dezső, IV. köt. Budapest, 1930. 555. o.*)

³ A kiáltványok részletes ismertetésére nem térünk ki, csak ezek néhány jellegzetes vonására kívánjuk felhívni a figyelmet. Az Európa közvéleményéhez szóló kiáltvány megemlíti azt a tényt, hogy az ukrán nép két részre van szakítva. Egyik része a cári Oroszország, a másik Ausztria fennhatósága alatt él. Történelmi példákat hoz fel, hogy az ukránok függetlenségükért harcolva már fordultak segítségért a németekhez. Ukrajna függetlenségét követeli, ami a német expanziós törekvéseknek jobban megfelel. Ukrajnának Ausztriához való csatlósáról a kiáltvány szerzői hallgatnak, az osztrákokról mint szövetségesekről csak egyszer tesznek említést.

A románokhoz, bolgárokhoz és törökökhöz intézett felhívásában az említett népeket a szövetség központi hatalmakhoz való csatlakozásra szólította fel a cárizmus ellen vívandó közös harc érdekében. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina 1914. Karton rot 902. 3—8. fol.)

ség azzal a kérdéssel fordult hozzám, hogy nem lehetne-e a bukaresti, szófiai és konstantinápolyi diplomáciai képviselőinknek közreműködniük abban — természetesen teljesen bizalmas módon —, hogy az illetékes sajtó nyomtatásban közölje őket?

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse. Krieg 8/b. Ukraïna. 1914. Karton rot 902. 17—18/a. foly. Német nyelvű géppel irt fogalmazvány.

2.

AZ OSZTRÁK—MAGYAR HADSEREG-FŐPARANCSNOKSÁG
FELDERÍTŐ OSZTÁLYA VEZETŐJÉNEK, OSKAR HRANILOVIČ-CZVETASSIN
EZREDESNEK TÁJÉKOZTATÓJA EGY ÖNKÉNTES UKRÁN ALAKULAT
FELÁLLÍTÁSA ÉRDEKÉBEN FOGANATOSÍTOTT KATONAI
INTÉZKEDÉSEKRŐL

Bécs

1914. szeptember 4.

Az ukrán felkelési mozgalom előmozdítása érdekében katonai részről a következő intézkedésekre került sor:

1. A lövészek megszervezésével megbízott Malik ezredes Lembergbe küldetik és egyúttal megbízatik, hogy az ottani katonai parancsnoksággal és a rutének vezetőivel közösen ukrán önkéntes osztagokat szervezzen.

A lembergi katonai parancsnokság propaganda célokra 200 000 koronát kapott. Továbbá 1700 Werndl-puskát szállítottunk Lembergbe a lövészek felfegyverzésére, lőszerral együtt. A Hadügyminisztériumnak ismétlő fegyverek, valamint felszerelés elküldését indítványoztuk.

Az ukrán önkéntes alakulatba való belépés *feltételül* a Hadsereg-főparancsnokság a *népfelkelő eskü* (Landwehr-Eid) letételét szabta meg toldalék nélkül.

2. Az ukrán néphez intézett felhívást az állami nyomdában ingyenesen nyomták (5000 példányt), futárpostával a Hadsereg-főparancsnokságra szállították, majd onnan továbbítás céljából Csernovicba, a tartományi csendőrpáncsnoksághoz kerültek. Ezt az eljárást Zalisniak kérte. Innen nem állapítható meg, hogy a felhívások elérték-e céljukat? A felhívások oroszországi terjesztése Zalisniak dolga volt, aki erre a feladatra jelentkezett.

3. Prylowski képviselő propagandacélokra 15 000 koronát kapott a Nyilvántartó Hivataltól.⁴

*

Szeptember 1-ig mintegy 2000 ukrán lövész gyűlt össze Lembergben, akik fegyvert kaptak és kiképzésben részesültek. További gondoskodás nem történt róluk, mivel az *esküt még* nem tették le és csak ennek megtörténte után lehetett őket a cs. és kir. hadsereghez tartozónak tekinteni. Az oroszok kelet-galíciai előrenyomulása miatt a lembergi katonai parancsnokság Stryjbe irányította ezeket a lövészeket, ahonnan a Hadsereg-főparancsnoksághoz IX. 3-án távirat érkezett, hogy az esküt letették, mire elrendelték, hogy a katonai hatóságok elszállásolásukról és ellátásukról gondoskodjanak. A mai naptól (IX. 4.) a lövészek a cs. és kir. csapatokhoz kapcsolódva biztonsági szolgálatot láttak el.

*

Ami pedig az orosz területeken egy ukrán mozgalom lángra lobbantását illeti, a Hadsereg-főparancsnokság addig képtelen érdemleges gyakorlati intézkedések megtételére, amíg saját csapataink nem léptek a kérdéses területre. Már csak

⁴ Békében a Nyilvántartó Hivatal (Evidenz-Büro) az osztrák—magyar hadsereg vezérkarának a szerve volt, háborúban a Hadsereg-főparancsnokság állományába került.

azért sem áll módunkban egy ilyen mozgalom megindítása, mivel — miként azt Lewicky, Trylowsky és Zalesniak urak maguk is kijelentették — a titkos küldöttek csak akkor juthatnak el Ukrajnába, ha a hermetikusan elzárt orosz határt csapataink már szabaddá tették.

A Hadsereg-főparancsnokság szívesen fogadta az ukránok által felajánlott támogatást — úgyszintén a lengyelekét is —, és semmilyen befolyásnak nem engedett teret az ügyben. Ha a támogatás ennek ellenére mégsem jutott tovább a kezdeti stádiumnál, akkor ennek oka inkább a Kelet-Galíciában időközben beállott eseményekben keresendő, mintsem a katonai tényezőkben.⁵

Végül szabadjon annak a véleményemnek kifejezést adnom, hogy a lövészalakulatba való további toborzás pillanatnyilag lehetetlen és hogy a teljesen iskolázatlan ukrán önkéntesek további odatódulása csak zavart jelentene a hadsereg számára, ezért tanácsos volna az ügy folytatását egyelőre abbahagyni.

Habár egy oroszországi akció Zalisniak részéről — például a Fekete-tengeri Flotta légénységének fellázítása⁶ — most igen hasznos volna, mégis az odavezető utakat magának kell megtalálnia, katonai részről azokat nem tudjuk egyengetni. Szintügy kifejezett szándéka a Hadsereg-főparancsnokságnak az ukrán vezetők támogatása. Hogy mekkora összeget kell erre a célra fordítani, azt döntse el a Külügyminisztérium.

Hranilovič ezredes

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukrajna. 1914. Karton rot 902. 38—39. fol. Német nyelvű, géppel írt hitelesített másolat.

⁵ A hadműveletek megindulása után a katonai hatóságok számos ukrán politikust és értelmiségit tartóztattak le, köztük olyanokat, akik a Habsburgok híveinek számítottak. 1914. augusztus 28-án Stürgh osztrák miniszterelnök táviratot intézett a Hadsereg-főparancsnoksághoz, amelyben felhívta a figyelmet, hogy a válogatás nélküli letartóztatások Kelet-Galíciában elkeseredést okoznak. Követelte a lojális elemek azonnali szabadon bocsátását, mivel az egész ukrán propaganda ezek fogvatartása mellett nem éri el a katonai szempontból is fontos hatását. Egy-két nappal később kelt feljegyzés megállapítja, hogy az ukrán osztrákbarát irányzatnak nincs talaja. Az ukrán néptömegek körében, az utóbbiak is már többnyire a ruszofil elemek befolyása alatt állnak. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Karton rot 902. 9—11. fol.)

⁶ Az orosz Fekete-tengeri Flotta fellázításának feladatából jelentős részt vállalt a Monarchia konstantinápolyi és bukaresti követsége. A tengerészek fellázítását az egyesszai szociál-forradalmárok segítségével tervezték, akikkel ügynökök útján vették fel a kapcsolatot. A konstantinápolyi osztrák-magyar követ arról folytatott tárgyalásokat, hogy a fellázított orosz flotta hajóparkját miként lehetne eladni Törökországnak.

A Fekete-tengeri Flotta fellázítása sem 1914-ben, sem 1915-ben nem sikerült. (Haus- Hof- und Staatsarchiv. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina, 1914. Karton rot 902. 130., 193., 194. fol.)

GRÓF BERCHTOLD⁷ KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTER REJTJELZETT TÁVIRATA
A SVÁJCI OSZTRÁK—MAGYAR KÖVETSÉGNEK,
AMELYBEN KÖZLIK A HADÜGYMINISZTERIUMNAK A KATONAI ATTASÉ
RÉSZÉRE SZÓLÓ UTASÍTÁSÁT, HOGY A HADIFOGLYOK KÖZÖTTI
SZÉTOSZTÁS CÉLJÁBÓL SZEREZZEN BE OROSZ ÉS UKRÁN NYELVŰ
FORRADALMI IRODALMAT.⁸

Bécs

1914. október 2.

Günther udvari tanácsos úrnak

[cenzurált.] [Titkos.]

Báró Gagern

Bern

66.

Bécs, 1914. október 2.

Rejtjelzett távirat.

Titkos. A katonai attasé a Nyilvántartó Hivaltaltól azt az utasítást kapta, hogy sürgősen szerezzon be Svájcban, főképpen Genfben, Ljubarszkin és ennek ismerősén, Peter Bensián keresztül ukrán és orosz forradalmi irodalmat az orosz hadifoglyok közötti szétosztás céljából. A csomagot Buchsig irodai tisztviselők továbbítsák, onnan pedig a posta útján juttassák el a Külügyminisztérium fedőcímezésével a Nyilvántartó Hivatalhoz. A futár- és szállítási kiadásokat kérem a szolgálati költségek terhére írni. Az elküldést ide jelentsék.

Kérem a következő távirat továbbítását dr. Ljubarszkinak:

„Ukrajna Felszabadítása Szövetségének elnöksége arra kéri Ljubarszki és Bencia urakat, legyenek segítségére a berni osztrák—magyar követségének orosz és ukrán irodalom beszerzésében.”

Aláírás: *Skoropiss
Berchtold*

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902. 106—107. fol. Német nyelvű kézírásos fogalmazvány.

⁷ *Berchtold*, Leopold gróf (1863—1942) — osztrák diplomata 1906 és 1911 között pétervári nagykövet, 1912-től 1915-ig osztrák—magyar külügyminiszter.

⁸ A Hadsereg-főparancsnokság felderítő osztálya — bár tudatában volt annak, hogy egy oroszországi forradalom előfeltételei érlelődnek — félt közvetlen kapcsolatba lépni a Svájcban élő orosz emigráns forradalmárokkal, annak ellenére, hogy ilyen irányú lehetőségekkel 1913. február elején rendelkezett. Közvetítőnek Karl Renner szociáldemokrata képviselőt, a későbbi osztrák köztársasági elnököt szemelték ki. (*Ronge, Max*: Kriegs- und Industriespionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst. Wien, 1930. 176—177. o.)

A német és osztrák—magyar diplomaták Svájcban felvették a kapcsolatot a baloldali és centrista eszerekkel, akik politikai célkitűzéseik megvalósításához a cárizmus katonai vereségét tartották alkalmasabbnak. Ezek közé tartozott a centrista Csernov, a baloldali Natanson és Kamkov. Lausannében Intellektuális Segélybizottságot alakítottak az osztrák—magyar és német táborokban sínylő orosz hadifoglyok politikai, tudományos és szépirodalommal való ellátása érdekében. *Na csuszbinje (Idegen Földön)* c. alatt 1915-től lapot adtak ki a központi hatalmak táborában élő foglyok részére, melyet nagy példányszámban terjesztettek.

Az eszerek és az osztrák—magyar, valamint német külképviseleti szervek közötti kapcsolat nem volt szilárd, elsősorban a sajtótermékek terjesztésére szorítkozott. A szociálforradalmár kiadványok terjesztését a közös Hadügyminisztérium 1917. július 4-én tiltotta be végérvényesen. (Öster. Kriegsarchiv. Wien. AOK GZNB Z. Abt. „E” Res 8299/2356.)

A KÖZÖS HADÜGYMINISZTERIUMNAK A HADIFOGOLYTÁBOROK
SZOLGÁLATI RENDJÉHEZ FÜZÖTT ÖSSZEFOGLALÓ BIZALMAS
PÖTUTASÍTÁSA

Bécs

1914. október 19.

A hadifogolytáborok (hadifogoly tiszti állomások), felállítására, továbbá azok szolgálati működésére és a hadifoglyokkal való bánásmódra vonatkozó, eddig csak néhány katonai parancsnokságnak megküldött rendeleteket összefoglalva az alábbiakat közöljük:

1. *Parancsnoklási viszonyok*

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) parancsnokának vannak alárendelve a katonai parancsnokság által vezényelt állandó segédszemélyzetten kívül a hadifoglyok őrizetével megbízott osztagok is minden vonatkozásban, és pedig a fenyítési jogkör gyakorlása, az őrszolgálat szabályozása és a hadifoglyokkal való bánásmód szempontjából.

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) parancsnoka minden alárendelt tiszt és legénységi állományú személy felett, beleértve a hadifoglyokat is (Szolgálati könyv „Zu E—53” 8. cikkely, 9. oldal), egy csapatparancsnok (Szolgálati Szabályzat 1. rész, 668. pont) büntetőjogával rendelkezik.⁹

A hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) parancsnoka közvetlenül a katonai parancsnokság alá tartozik.

A jelentősebb eseményeket azonnal és közvetlenül (távíró vagy távbeszélő útján) tartozik jelenteni a katonai parancsnokságnak és a Hadügyminisztériumnak.

2. *A hadifoglyok nyilvántartása*

Egyes hadifogoly-szállítmányok beérkezése után a hadifoglyokat a magukkal hozott élelmezési okmányok (nyilvántartási jegyzékek stb.) alapján a táborparancsnokság azonnal tartozik nyilvántartásba venni.

A hadifoglyokról névjegyzéket kell készíteni, amelynek tartalmaznia kell mindazokat az adatokat, amelyek valamennyi személy azonosságának a megállapításához szükségesek.

Ezenkívül „Utasítások a hír- és nyilvántartó szolgálatra vonatkozóan a Közös Központi Nyilvántartóhivatal, Bécs (VII. Stiftskaserne) számára” szellemében szerkesztendő *névjegyzékeket* és előjegyzési lapokat minél előbb és lehetőleg valamennyi rovatot kitöltve haladéktalanul és *közvetlenül* meg kell küldeni a Közös Központi Nyilvántartóhivatalnak.

E névjegyzékbe csak azokat a hadifoglyokat kell felvenni, akik tartósan maradnak egy hadifogolytábor (hadifogoly tiszti állomás) állományában.

Azokról a hadifoglyokról azonban, akik átmeneti tartózkodásra a hadifogolyelosztó állomásokra érkeznek, *semmiféle* jegyzéket nem kell küldeni.

A jegyzékek elkészítésének meggyorsítása érdekében a lehetőség szerint írástudó hadifoglyokat is fel kell használni. Eközben fel kell hívni a hadifoglyok fi-

⁹ A csapattestparancsnok a fegyelmi fenyítő hatalmat minden alárendeltje felett a legszélesebb körben, békében pedig a legmagasabb kiméretben gyakorolhatja.

A csapattestparancsnok (ugyanúgy, mint a hasonló fegyelmi fenyítő hatalommal felruházott parancsnokok) jogosultak arra, hogy az alárendelt parancsnokok fegyelmi fenyítő hatalmába beavatkozzanak oly formában, hogy minden tudomásukra jutott eset felett minden időben maguk ítéelkezhessenek. Az alárendelt parancsnokok által kiszabott fenyítések mértékét jogosultak élelmezni vagy leszállítani. Ezt azonban mindenkor írásban kell elrendelni. (1909. évben német nyelven kiadott A—10. a. jelzésű Szolgálati Szabályzat I. rész 668. pont.)

gyelmét arra, hogy ezáltal a Közös Központi Nyilvántartóhivatal számára lehetővé válik, hogy róluk és fogolytársaikról értesítést küldjenek hozzátartozóiknak.

E jegyzékek megszerkesztéséhez szükséges segédleteket, éspedig a Közös Központi Nyilvántartóhivatal (Bécs) kiszolgálására vonatkozó utasítások néhány példányát (ezen utasítások még esetleg szükséges példányait a Hadügyminisztérium 10. osztályától kell kérni), valamint a nyomtatványokból megfelelő készletet (az Überreuter katonai nyomtatványkiadó készíti ezeket) a katonai parancsnokságok adják ki az alájuk rendelt hadifogolytáborok (hadifogoly tiszti állomások) parancsnokságainak.

Azonkívül minden katonai parancsnokság, amelynek körletében hadifogolytáborok vagy hadifogoly tiszti állomások találhatók, távirati jelentést köteles beküldeni a Hadügyminisztériumhoz (10. oszt.) az egyes táborok hadifogoly-állománnyáról az alábbi minta szerint:

M i n t a :

Oroszok: tiszt, legénység, ebből fő lengyel*
és fő mohamedán.

Szerbek: tiszt, legénység, ebből fő macedóniai, bulgár.

Montenegróiak: tiszt, legénység.

Egyéb

Közülük:

Beteg:

Sebesült:

Gyengélkedő:

E jelentéseknek délelőtt 8 órára kell beérkezniük a Hadügyminisztériumhoz.

3. *A hadifoglyokkal való bánásmód*

a) *Általában*

A hadifoglyokkal való bánásmódra a Szabályzat II. fejezetének azok a részei a mérvadók, amelyek a törvényekre és szokásokra vonatkoznak háború esetén (Db. „Zu E—53”, 4—7. oldal), valamint a hadtápelőírások határozatai. (Db. „E—57”, 48. §. A szakasz.)

Az említett szolgálati könyveknek három-három példányát kapják a bécsi, innsbrucki, leitmeritzi és a grazi katonai parancsnokságok a felállítandó táborparancsnokságok közötti szétosztás céljából.

Az E—57-es szolgálati könyv átvételének igazolását közvetlenül a Hadügyminisztériumnak (5. oszt.) kell megküldeni.

A Hadügyminisztérium a „Zu E—53” 10. cikkelyben foglalt, a becsületszó alapján történő hadifogoly-elbocsátásra vonatkozó határozatok alkalmazásának a jogát magának tartja fenn.

A hadifoglyokat fiatal hadifogoly tisztek bevonásával taktikai egységekre kell besorolni. A többi hadifogoly tiszt a Hadügyminisztérium rendelkezése szerint elkülönített állomásokon nyer elhelyezést.

A kezünkbe került egészségügyi személyzetet (orvosokat és ápoló személyzetet) nem szabad hadifogolyként kezelni, hanem csupán felügyelet alá kell helyezni őket. Elsősorban a hadifoglyok orvosi ellátására kell felhasználni őket.

Az orvosi szolgálat ellátásáért e személyek a K—4, 2. rész, 93. §-ban meghatározott ellátáson kívül azonos nagyságú pótlékot kapnak. Különösen köte-

* Csak azoknál, akiknél az hiteltérdemlően megállapítható. (Az iratban található megjegyzés — A szerk.)

lességtudó orvosoknak és egészségügyi személyzetnek a készütségi pótlék mértékének megfelelő pótléket lehet még engedélyezni.

Az esetleges visszaminősítéseket a Hadügyminisztérium magának tartja fenn.

Ha a hadifoglyok között vannak még más személyek is, akik a „Zu E—53”-as szolgálati könyv C), III. fejezet, 9. cikkely értelmében nem hadifogolyként kezelendők, akkor ezt jelenteni kell — esetleg táviratilag — a Hadügyminisztériumnak, amely meghozza a további intézkedéseket e személyekkel való bánásmódot illetően.

Szökési kísérleteket minden szigorral meg kell akadályozni. Szükség esetén meg kell egyezni a polgári biztonsági hatóságokkal az azonnali igénybevitelük kérdésében (lásd a 10. oszt. 11 736 titk./14. számú rendeletét is).

A rendet és fegyelmet minden rendelkezésre álló eszközzel fenn kell tartani. (10. oszt. 11 962. titk./14. számú rendelete).

Büntetőjogi vonatkozásban

a hadifoglyok a folyó évi július 28-i 4/II. oszt. 3201. számú körrendelet III. bekezdésének értelmében (Általános Rendeleti Közlöny — Normal Verordnungsblatt, 38. sz.) a következőknek vannak alávetve:

a) A linzi, freistadti és mauthauseni hadifogolytáborokban található hadifoglyok a hadosztály illetékességű bűnügyekben az innsbrucki hadosztálybíróóság illetékes parancsnokának, dandár illetékességű bűnügyekben pedig az innsbrucki dandárbíróóság illetékes parancsnokának;

b) Theresienstadt, Josefstadt és Alt Benatek táborainak hadifoglyai a theresienstadti hadosztály-, illetve dandárbíróóságnak;

c) a grazi katonai parancsnokság körletében található hadifoglyok a grazi hadosztály-, illetve dandárbíróóságnak;

d) a bécsi katonai parancsnokság körletében a tisztii állomások hadifogly tisztjei a bécsi hadosztály-, illetve dandárbíróóságnak.

b) Egészségügyi rendszabályok

Minden beérkező szállítmányt 5 napig el kell különíteni és minél előbb be kell oltani kolera elleni védőoltással. A szükséges oltóanyagot a Hadügyminisztériumtól (14. oszt.) kell igényelni. Járványok kitörésének megelőzése céljából a szükséges higiéniai rendszabályokat minden szigorral biztosítani kell.

A sebesült és beteg hadifoglyokat a katonai parancsnokság körzetének egy gyógyintézetében, lehetőleg a katonai parancsnokság székhelyén kell összegyűjteni.

Kezelésüket a 10. oszt. 1914. évi 6978. és 8226. számú rendeletei szabályozzák.

E két rendelet határozatainak módosítása szerint az ilyen hadifoglyokat felépülésük után a katonai parancsnokság utasítása szerint a legközelebbi hadifogolytábornak (hadifogly tisztii állomásnak) kell átadni. Az ehhez szükséges megállapodást biztosítani kell.

c) Munkásként való alkalmazásuk és felhasználásuk

A hadifogly legénységet, amennyiben az őrzési viszonyok azt lehetővé teszik, a táborban és a tábor közelében a legintenzívebben kell foglalkoztatni.

Mindenkor a tábor területén végrehajtandó hasznos munkákra, így az állás-helyek készítésére, a tábor területén levő utak építésére és minden egyéb, a tábor javítását szolgáló munkák elvégzésére kell felhasználni őket. Eközben figyelembe kell venni katonai rendfokozatukat (társadalmi állásukat), továbbá szakképzettségüket és alkalmasságukat.

Ezenkívül a hadifoglyokat a „Zu E—53” 6. cikkelye (8. old.) alapján a táborban előforduló minden egyéb munkához (takarítás, favágás, konyhai munka stb.) feltétlenül fel kell használni.

Hadifoglyoknak táboron kívüli felhasználására (mezőgazdasági munkásként vagy ipari vállalatoknál) külön rendelkezések kerülnek kiadásra.

A hadifoglytáborokban, illetőleg a hadigazgatás számára végzett munkák díjazása vonatkozásában a 10. oszt. 8598. titk./14. számú rendelete a mérvadó, amely szerint minden hadifogoly után, akit valamilyen munkához felhasználnak, napi 24 fillér munkapótdíjat kell felszámolni.

d) Gazdasági-adminisztrációs határozatok

Valamennyi katonai parancsnokság megkapta a 11. oszt. 1914. 9/12-i 4734. számú rendeletét.

Az élelem adagjára és elkészítésére a 10. osztálynak a katonai parancsnokságokhoz megküldött 1914. 9/29-i 8598. számú rendelete tartalmazza az idevágó rendelkezéseket.

A hadifoglytáborok gazdasági-adminisztrációs szolgálatát az előljáró katonai parancsnokságok szabályozzák. (Szolgálati könyv, 0—1 és 0—2.)

A hiányos ruházatu hadifoglyok számára a katonai parancsnokság rendelkezése szerint fehérneműt, ruházati cikkeket, cipőt, vagy csizmát, valamint a hideg ellen védő eszközöket megfelelő mennyiségben kell vásárolni.

Sürgős esetekben, vagy ha a szükséges cikkek nehezen szerezhetők be, a hiányzó mennyiséget a Hadügyminisztériumtól kell kérni, amely sapkából, evőcsajkából, evőeszközből biztonsági tartalékokkal rendelkezik. Szalmazsákok, fejpárnák és takarók kiutalása a Hadügyminisztérium által történik.

A munkadíjnak az élelmezés feljavítása céljából való felhasználására, tea szolgáltatására, valamint a kenyéradag felemelésére a 10. oszt. 8598. titk./14. számú határozatai a mérvadók.¹⁰ Ez a rendelkezés tartalmaz támpontokat az egészségügyi pótlék engedélyezés felől is.

e) A hadifoglyoknak

anyanyelvükön való levelezése elé semmilyen egyéb akadályt nem kell állítani, mint csak azt, hogy katonailag cenzúrázva legyen.

Nyelvértő személyek hiánya miatt a Hadügyminisztérium szükségesnek tartotta, hogy a hadifoglyok levelezésének cenzúráját a Központi Nyilvántartó Hivatal Hadifogly Tudakozó Irodáján, Bécs, I., Jasomirgott utca 6., kell koncentrálni, azonkívül a levelek továbbítását és kézbesítését a címzettekhez a központi iroda útján szükséges eszközölni.

A hadifoglyok levelezését a hadifoglytábor parancsnoka naponta összegyűjti és becsomagolva közvetlenül a jelzett tudakozó irodára küldi. Ajánlott leveleket nem lehet elfogadni.

Hadifoglyoknak és a hadifoglyoktól menő küldeménynek portómentességével kapcsolatban az 5/TB. oszt. 1914. augusztus 6-i 2406. számú rendeletére (41. sz. melléklet) utalunk.

Hadifoglytáborok (hadifogly tiszti állomások) területére történő belépéssel kapcsolatban a 10. oszt. 11 339 titk./14. számú rendelete tartalmazza a szükséges határozatokat. Eszerint katonai személyek belépése az előljáró katonai parancsnokság, polgári személyeké pedig a Hadügyminisztérium engedélyéhez van kötve. A Vöröskereszt hadifoglygondozó irodáinak tisztviselői esetenként kapnak belépési engedélyt.

A csapatok kirendelését a hadifoglyok őrzésére a Hadügyminisztérium intézi. A további elosztás a körlet területén levő hadifoglytáborok és tiszti állomások között az illetékes katonai parancsnokságokra tartozik.

¹⁰ Az egész háború alatt alapvető élelmezési problémát jelentett az orosz hadifoglyok sajátos táplálkozási rendszere. Nem annyira a változatos étkezésre, mint a bő köleskására, a magyarországi normát is meghaladó kenyéradagra tartottak igényt. Az élelmiszer-ellátás nehézségeinek növekedésével arányban csökkenő kenyéradagok az orosz hadifoglyok számára súlyosabb megpróbáltatásokat jelentettek, mint más államok foglyai részére. E sajátos igényre az osztrák—magyar hadvezetőség is tekintettel volt, de kielégíteni nem tudta.

Idegen pénznekem beváltása koronára a 10. oszt. 11 004 titk./14. számú rendelete szerint történik.

Istentiszteletek tartására a lehetőségekhez képest időt kell biztosítani.

Azokat a kéréseket és panaszokat, amelyeket a táborparancsnokságok (hadifogoly tisztai állomások parancsnokságai) nem tudnak elintézni, szolgálati úton kell továbbítani.

A pozsonyi 1. katonai parancsnokságnak kiadott 10. oszt. 2971. titk. és 3860. titk./14. számú rendeletek ezzel hatályukat veszítik.

A mellékelt példányok az alárendelt vagy felállításra kerülő hadifogolytáborok parancsnokságai (hadifogoly tisztai állomások parancsnokságai) közötti szétosztásra szolgálnak.

E rendeletet megkapja minden katonai parancsnokság, továbbá tudomásulvétel végett a cs. kir. Honvédelmi Minisztérium és a magy. kir. Honvédelmi Minisztérium.

A miniszter nevében:
(olvashatatlan aláírás)
vezérőrnagy

Österreichisches Kriegsarchiv. Wien. KM. Kriegsüberwachungsamt. 1914. Res 7454. Német nyelvű, gépeelt hitelesített másolat.

5.

A CS. ÉS KIR. HADÜGYMINISZTERIUMNAK A MAGYARORSZÁGI
TÁBOROKBAN LEVŐ UKRÁN HADIFOGLYOK ELKÜLÖNÍTÉSÉRE ÉS A
FELSŐ-AUSZTRIAI FREISTADTBA TÖRTÉNŐ ÁTSZÁLLÍTÁSÁRA
VONATKOZÓ ELSŐ PARANCSA¹¹

Bécs

1914. november 20.

10. oszt. 15 612. ü. sz.

Hivatkozva a 10. oszt. 14 227. titk./14. számú utasítására (kapták: a pozsonyi 1. katonai parancsnokság, a kenyérmező-tábori és dunaszerdahelyi hadifogolytábor parancsnokságai és a cs. és kir. Külügyminisztérium).

A freistadti (Felső-Ausztria) hadifogolytáborba kíséret mellett át kell szállítani a cs. és kir. Külügyminisztérium bizalmi férfiai által kijelölt orosz (ukrán) hadifoglyok közül:

1. a kenyérmező-tábori hadifogolytáborból még 1000 orosz hadifoglyot és
2. a dunaszerdahelyi hadifogolytáborból 900-at.

Az elszállításra kijelölt hadifoglyokat azonnal el kell különíteni és három hétig a legszigorúbb orvosi megfigyelés alatt kell őket tartani (vesztégyár tifuszbajrvány miatt). Az elszállítást csak akkor szabad megkezdeni, ha a három hét alatt nem mutatkozik tifuszos megbetegedés az elkülönítettek között.

A transzportokat azután az illetékes táborparancsnokságok távbeszélőn jelentik a központi szállításvezetőségnek irányítás céljából. (A hadifoglyok állománya, a kíséret ereje és a menetkészültség.) Az irányítást a központi szállításvezetőség fogatosítja. A beérkezési adatokat a freistadti (Felső-Ausztria) hadifogolytábor közvetlenül kapja meg. A kíséretnek a hadifoglyok átadása után még az nap indulási helyére kell mennie. Visszairányításukat szintén a központi szállításvezetőség intézi.

A hadifoglyoknak az ágyneműt (takarókat, üres szalmazsákokat és fejpárnájukat) magukkal kell vinniük.

¹¹ Az ukrán és lengyel hadifoglyok kiválasztása és elkülönítése az orosz nemzetiségűektől már 1914. szeptember elejétől folyt. Az ukránokat Freistadtba, a lengyeleket Olmützbe irányították. Freistadtba kérték magukat a grúzok, ahol az orosz sovinizmus kevésbé zavarta őket. (Öst. Kriegsarchiv KM. 10. Kgf. Abt. 1914. 2/59., 2/84-7.)

Kapják: az 1. pozsonyi és az innsbrucki katonai parancsnokságok, továbbá a dunaszerdahelyi, freistadti (Felső-Ausztria) és kenyérmező-tábori hadifoglytáborok Közvetlenül, valamint tudomásulvétel végett a központi szállításvezetőség és a cs. és kir. Külügyminisztérium.

Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902., 404. fol. Német nyelvű gépelt másolat.

6.

TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK¹² LEVELE A MONARCHIA
KÜLÜGYMINISZTERÉHEZ, BERCHTOLD GRÓFHOZ, AMELYBEN
JAVASOLJA, HOGY A TÁBOROKBAN AZ OROSZ HADIFOGLYOKAT
A CÁRI KORMÁNY SZÁMÁRA KELLEMETLEN IRÁNYBA BEFOLYÁSOLJÁK

Budapest

1914. december 18.

Kedves Barátom!

Mellékelten küldök Neked egy emlékeztető feljegyzést,¹³ amely érdekes híreket tartalmaz a Monarchia szláv hadifoglyai közötti kifejtett orosz agitációról. A dolognak már önmagában véve is sok valószínűsége van, s mindenesetre megérné a fáradságot, hogy közelebbről utána járjunk és azon elmélkedjünk, mi módon viszonyozhatnánk az oroszoknak ezt a szívességét.

Bizonytalán nehéz az itteni orosz hadifoglyok között forradalmi propagandát kezdeményezni, azonban mégis befolyásolni lehetne őket egy Oroszország számára kellemetlen irányban.

Öszinte nagyrabecseléssel
Híved *Tisza*

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902., 554. fol. Német nyelvű géppel írt eredeti.

7.

URBAS KONZULNAK TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK
DECEMBER 18-ÁN KELT LEVELÉRE A KÜLÜGYMINISZTERIUM NEVÉBEN
ADOTT BIZALMAS TÁJÉKOZTATÓJA AZ OROSZ HADIFOGLYOK KÖRÉBEN
MEGINDULT PROPAGANDÁRÓL

Bécs

1914. december 24.

E. Urbas konzultól
1914. XII. 24-én

Titkos.

Az a gondolat adott alkalmat az orosz hadifoglyok politikai megoldozására, hogy az ukrán származású hadifoglyok között esetleg olyan személyeket találjunk, akik azután titkos küldötként felhasználhatók. Ennek megfelelően ezt az elő-

¹² Gróf Tisza István (1861—1918) 1903 és 1905 között, majd 1913-tól 1917-ig magyar miniszterelnök, 1910-tól a Nemzeti Munkáspárt vezetője, a finánciókával összefonódott magyar nagybirtokos osztály jellegzetes képviselője.

¹³ Tisza leveléhez az indítékot Fried Pál budapesti orvos 1914. december 10-én kelt levele szolgáltatta, melyben egy lap szerkesztőségének az orosz fogságba esett osztrák—magyar illetőségű szláv hadifoglyok politikai szervezkedéséről számol be. A lap szerkesztősége a levelet eljuttatta a magyar miniszterelnökhöz.

vigyázatosságot és taktikát, valamint az idegen psziché pontos ismeretét igénylő munkát az „Ukrajna Felszabadítása Szövetségének” szervezetére bíztuk. Ez azoknak az ukrán emigránsoknak az egyesülete, akik a háború kitörésekor Angliából, Svájcból és Lembergből Bécsbe érkeztek, hogy felajánlják szolgálataikat a Külügyminisztériumnak.

A tulajdonképpeni propagandamunka megkezdése elsősorban azért húzódtott el, mert előbb sikerének két előfeltételét kellett biztosítani: 1. A hadifoglyok anyagi helyzetének a javítását. Kezdetben ugyanis — mivel a hadvezetőség nem számított a hadifoglyok ilyen magas számára — igen nyomorúságos volt az elszállásolásuk. 2. A hadifoglyok nemzetiség szerinti szétválasztását. Külön hadifoglytábort kaptak a lengyelek, az ukránok és a grúzok (Freistadtban, Felső-Ausztriában). A mohamedánokat is elkülönítik.

„Ukrajna Felszabadításának Szövetsége” elsősorban természetesen az ukrán hadifoglyok körében tevékenykedett. A kompetens katonai hatóságok hozzájárulásával a szövetség bizalmi férfiai napokon, sőt heteken keresztül az ukrán hadifoglyok között tartózkodtak, honfitársakként érintkeztek velük és a mi szellemünkben világosítják fel őket. A szövetség kiad egy kifejezetten hadifoglyok számára szerkesztett ukrán nyelvű újságot „*Vistnik*” címmel, amely haditudósításokat is tartalmaz. Röviddel ezelőtt az ukrán hadifoglytáborokban hozzáfogtak egy rendszeres oktatás, valamint egy görögkatolikus lelkészet megszerzéséhez.

Az utóbbi időben megkezdte a szövetség propagandájának kiterjesztését a nagy-orosz hadifoglyokra is. A bécsi egyetem Kelet-Európai Intézetéből kiválasztásra kerültek az erre a célra különösen alkalmas, előadásmódjukban igen hatásos cárellenes tendenciájú politikai írárok, amelyek utánnomása több ezer példányban megtörtént, és rövidesen szétosztásra kerülnek.

Pro domo

E munka folytatása pillanatnyilag bizonyos mértékig kérdésessé vált, mivel az „Ukrajna Felszabadításának Szövetsége” szervezetének osztrák belpolitikai okok miatt el kellett hagynia a Monarchiát. E munkának az irányítását a hadifoglytáborokban, ami eddig a Külügyminisztérium kezében volt, a jövőben a Nyilván tartó Hivatal (Evidenzbüro — A ford.) veszi át.

(az aláírás hiányzik.)

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 8/b. Ukraina. 1914. Karton rot 902. 558—569. fol. Német nyelvű kéziratos fogalmazvány.

8.

A CS. ÉS KIR. KÜLÜGYMINISZTERIUMNAK A CS. ÉS KIR. HADSEREG-FŐPARANCSNOKSÁGHOZ RENDELTE KÉPVISELŐJE FELTERJESZTI BÚRIÁN ISTVÁN KÜLÜGYMINISZTERNEK A MONARCHIÁBAN INTERNÁLT OROSZ HADIFOGLYOK POLITIKÁI BEFOLYÁSOLÁSÁNAK LEHETŐSÉGEIT KÖRVONALAZÓ ELŐADÁS KIVONATÁT

Teschen

1915. január 25.

1744. sz.

Tárgy: A Monarchia területén internált orosz hadifoglyok politikai befolyásolása.

Melléklet: 1.

Báró Burián Excellenciájának, a cs. és kir. ház, valamint a külügyek miniszterének!

A cs. és kir. 32. gyaloghadosztály parancsnoksága felterjesztette a cs. és kir. Hadsereg-főparancsnoksághoz „esetleges felhasználásra” dr. *Polyák István* tartalékállományú főhadnagy expozéját, amely egy sor jelentéktelen, vagy kifejezetten számításba sem vehető politikai és adminisztratív jellegű javaslat mellett tartalmaz néhány gondolatot a Monarchia területén internált orosz hadifoglyok körében kifejtendő propaganda-tevékenységet illetően is.

Eltekintve attól, hogy Polyák főhadnagynak ezek az utóbbi javaslatai némi érdeklődést keltettek bennem, tisztelettel megküldöm excellenciának a kérdéses expozé vonatkozó részeinek egy másolatát, mivel a Hadsereg-főparancsnokság értesíti a nevezett tartalékos tiszt fejtegetéseiről a cs. és kir. Hadügyminisztériumot, a 10. osztályt és a Hadifelügyelő Hivatalt is.

(olvashatatlan aláírás)

Melléklet az 1744-es számhoz.

Másolat!

Kivonat

a tartalékállományban levő Polyák főhadnagy expozéjából.

A Monarchia területén ez idő szerint már közel 170 000 legénységi állományú orosz hadifogly található valamennyi kormányzóságból. Ezeknek megfelelő módon történő felvilágosítása a háború valódi okairól és az orosz nép sanyarú állapotáról, alátámasztva a hadifoglyok jelenlegi jó bánásmódjával és ellátásával, hozzájárulhatna ahhoz, hogy a háború utáni időkben tartósan gyengítse az orosz bürokrácia és a pánszláv körök hatalmát, valamint befolyását s felrzza a népet ájultságából.

A hadifoglyok nagy része bizonyára nem tud se írni, se olvasni, és ezért a megfelelő elbeszélések, újságok, röplapok terjesztése csupán a hadifoglyok egy részénél vezetne célhoz, ezért annál inkább célszerű lenne az analfabétákhoz tanítói hivatású, nyelvismerettel rendelkező altiszteket vagy közkatonákat vezényelni, akik az olvasás és írás megtanítása mellett minden lehetőséget felhasználhatnának arra is, hogy egy, a néplélektan figyelembe vételével megszerkesztett instrukció alapján a hadifoglyokat ügyesen felvilágosítsanak, hogy ezek lehetőleg meggyőződéses leleplezőivé váljanak az orosz uralkodó körök belső és külső törekvéseinek.

Eközben a következőket kellene figyelembe venni: a hadifoglyokat ügyes módon Monarchiánk távolabbi politikai céljai eszközévé kellene kiképezni, anélkül, hogy ennek tudatában lennének.

Nemcsak az ukránoknál, lengyeleknél és a zsidóknál, hanem a livónoknál, a kurlandiaknál¹⁴ és észteknél, kozákoknál, cserkeszelknél, grúzoknál, tatároknál, kalmüköknél és az Orosz Birodalom többi mohamedán¹⁵ és ázsiai* népeinél tulajdon nemzeti sajátosságai, valamint erényeik felismertetésén, és ebből következően nemzeti önértékük, kultúrájuk és függetlenségi törekvéseik megteremtésén kell munkálkodnunk, párosulva annak tudatosításával, hogy az általános védkötelezettség időszakában csak az érdekelt népek egyöntetű lelkesedésével lehet háborút viselni, és hogy ez alól egyedül Oroszország jelentett kivételt, ahol a bürokrácia mindenhatósága valamennyi kulturális intézményt, mint az iskolát,

¹⁴ Kurland a Rigai-öböltől nyugatra és délnyugatra fekvő lett és litván fennsík a Balti-tenger partvidékén.

¹⁵ A forrásban itt Finnországra, Litvániára és Lettországra történik hivatkozás. Egyik nép sem kimondottan ázsiai, a finnek elődei is több ezer éve éltek az urálintúli őshazájukban. Nyilvánvaló, hogy az expozé szerzője felületesen ismerte a cári birodalom népeinek történetét, azoknak eredetét.

* Finnország, Litvánia, Lettország (Polyák főhadnagy megjegyzése — A szerk.)

a sajtót, az irodalmat tendenciózus, hazug, a hatalmon levők érdekeinek megfelelő irányba kényszerített, és ezáltal az Orosz Birodalom népeinek millióit saját, igazi érdekeiket illetően tudatlanságra nevelve a legkíméletlenebb és a legirgalmatlanabb módon áldozta fel a hatalmon levők bírási- és uralomvágyának, érdekeikkel szöges ellentétben a felszabadítás hamis szolamával kényszerítette a szabad kultúrnépek elleni harcra.

Megbízható jellemű galíciai és bukovinai illetőségű, nyelvtudással rendelkező népszónokokat és népi írókat kellene e célra felhasználni. Megfelelő tartalmú rövid népi elbeszélésekkel, versekkel vagy dalokkal könnyen lehet eredményt elérni s azt tartóssá tenni.

Egy ilyen akció hatását természetesen nem szabad túlbecsülni, az anyagi ráfordítás értékét azonban messze meghaladhatja, ha a hadifoglyok visszatérésük után a Monarchiában szerzett benyomásaikat az Orosz Birodalomban széles körben elterjesztik.

A másolat hitelélül:
Olvashatatlan aláírás

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a. Karton rot. 937. 16/a. 17., 18. fol. Német nyelvű gépelt eredeti, az expozé német nyelvű, gépelt hitelesített másolat.

9.

A KÖZÖS HADÜGYMINISZTERIUM ÁTIRATA
A KÜLÜGYMINISZTERIUMNAK A MOHAMEDÁN
OROSZ HADIFOGLYOKNAK A TÖRÖK HADSEREGBE TÖRTÉNŐ
TOBORZÁSÁRÓL

Bécs

1915. február 8.

A folyó évi I/27-i 654. számú becses jegyzékre a Hadügyminisztérium tisztelettel közli, hogy hozzájárul a mohamedán vallású orosz hadifoglyok közötti propagandaakcióhoz, amit a cs. és kir. konstantinápolyi nagykövet javasolt.

Egyidejűleg utasítást kapnak a hadifoglytáborok parancsnokai arra, hogy a mohamedán hadifoglyok nemzetiségéről statisztikai adatokat küldjenek be a Hadügyminisztériumba. Az összegyűjtött anyagot azután a cs. és kir. minisztérium rendelkezésére bocsátjuk.

A legtöbb hadifoglytáborunkban pillanatnyilag fellépő fertőző betegségek következtében jelenleg sajnos, lehetetlennek látszik a közvetlen kapcsolat megteremtése az orosz hadifoglyokkal. A Hadügyminisztérium mindenesetre megállapítja majd az időpontot, amikor a hadifoglytáborok meglátogatása az ifjú török bizottság által kiküldött bizalmi emberek számára a legalkalmasabb.

Kellő tájékoztatás céljából közlöm, hogy a Hadügyminisztérium annak idején (1914 december elején) jelentést kért az I. pozsonyi katonai parancsnokság körletében található mohamedán vallású orosz hadifoglyok hangulatáról. Míg az e katonai parancsnokság körzetében levő mohamedán vallású hadifoglyok részéről a „szent háború” meghirdetése egyáltalán nem váltott ki érdeklődést, addig a Hadügyminisztérium más hadifoglytáborokból — többek között a leitmeritzi katonai parancsnokság körletéből — olyan jelentést kapott, hogy a mohamedán vallású orosz hadifoglyok közül több százan a Törökországba távozás kérésével álltak elő, hogy Oroszország ellen harcolhassanak.

Krobotin tábornagy

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a. Karton rot. 937. 24. fol. Német nyelvű gépelt eredeti.

TISZA ISTVÁN MINISZTERELNÖK LEVELE BURIÁN ISTVÁN
KÖZÖS KÜLÜGYMINISZTERHEZ A BUDAPESTI MOHAMEDÁN HITKÖZSÉG
LELKÉSZÉNEK, ABDUL LATIVNAK AZ OROSZORSZÁGI MUZULMÁN
KATONÁK ÉS TISZTEK KÖZÖTT VÉGZENDŐ PROPÁGANDA
TEVÉKENYSÉGE TÁRGYÁBAN

Budapest

1915. április 27-én

Nagyságos báró, miniszter úr!

Abdul Lativ, a budapesti muzulmán hitközség papja, aki egyszersem lektor a helybeli egyetemen, abbéli készségét fejezte ki hivatalom előtt, hogy szívesen ellátogatna a magyarországi fogolytáborokba, hogy az ott őrzött muzulmán vallású tafár, cserkesz és türkmén foglyokat maga mögé gyűjtve, tudomásukra hozza a szultán kalifa által Oroszország ellen kihirdetett szent háborút, a dsihadot, de egyszersem fölvilágosítsa s kitanítsa a muzulmán vallású foglyokat a szent háború jelentőségéről, hogy az ekként kitanítottak azután szabadon bocsátván Konstantinápolyon keresztül szülőföldjükre, a Kaukázusba és Krímbe küldeszenek, hogy ott földieiknek a szent háború kihirdetését tudomásukra hozzák, a szent kötelességek teljesítésére bírják, amelyet a dsidah minden igazhívő muzulmánna előír.

Midőn Abdul Lativnak a készségét és tervét Nagyméltóságod tudomására hozom, amennyiben az Nagyméltóságod helyeslésével találkozni, méltóztassék a hadügyminiszter úrral e kérdésben érintkezésbe lépni és a vele folytatott tárgyalás eredményéről engem értesíteni.¹⁶

Megjegyzem, hogy Abdul Lativ útiköltségének megtérítése mellett, megbizatsáért csak mérsékelt rapidíjra tartana igényt

Tisza

Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. des Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg 19/a Karton rot. 937. 168. fol. Magyar nyelvű gépelt eredeti.

¹⁶ Abdul Lativ Tisza István miniszterelnöknek az 1915. július 28-án kelt utasítása szerint, a közös Külügyminisztérium hozzájárulásával, a Hadügyminisztérium engedélyével végzett propagandatevékenységet a cári hadsereg mohamedán vallású fogsába esett katonái között. [Haus-, Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. d. Äussern. Pol. Arch. Liasse Krieg. 19/a. Karton rot 937.. 192 fol.]

Lativ a későbbiekben részletesen beszámolt a magyar miniszterelnöknek és az illetékes szerveknek a magyarországi és ausztriai propagandakörútjainak eredményéről.

Az osztrák-magyar szervek 1914 őszétől rendszeres kapcsolatban álltak a török hatóságokkal, a Külügyminisztérium és a Hadügyminisztérium megbízottai a hadifogolytáborokban verbuválták a mohamedán vallású hadifoglyokat, akik a cári csapatok katonáiként estek fogságba, s közülük az önként jelentkezőket átadták a török kormánynak. A volt foglyokat polgári ruhával látták el, névsorba vették, többnyire kollektív útlevéllal irányították őket Bulgárián keresztül a török fővárosba. Ezek között voltak olyanok, akiket a cári seregek hátországának felbomlasztására, vagy az orosz csapatok elleni harcra használtak fel. [Az érintett kérdésre vonatkozó iratok: Haus- Hof- und Staatsarchiv. Wien. Min. d. Äussern. Pol. Arch. I. Liasse Krieg 19/a.]

RÉSZLETEK A HONVÉDELMI MINISZTERIUMNAK A MEGYEI ÉS VÁROSI TÖRVÉNYHATÓSÁGOKHOZ INTÉZETT KÖRLEVELEBŐL A HADIFOGOLY MUNKAERŐ FELHASZNÁLÁSÁNAK SZABÁLYAIRÓL ÉS FELTÉTELEIRŐL

Budapest

1915. június 11.

Hogy a hadifoglyok munkaereje intenzívebben kihasználható legyen, a hadifoglyok kiadása körüli eljárás, illetőleg a hadifoglyok munkába adása a cs. és kir. hadügyminister úrral egyetértőleg ezennel a következőleg szabályoztatik:

Az egy munkaadó részére kiadandó hadifoglyok legkisebb száma 200-ról 30-ra szállítatik le abban az esetben, ha: a munkaadó megfelelő őrzésről gondoskodik, továbbá ha a megfelelő őrzés iránt felelősséget vállal és ha kinyilatkoztatja, hogy a szökésben levő hadifoglyok előállítására körül felmerülő költségeket megtéríti.

A hadifoglyok őrzésére népfölkelő esküre kötelezett polgári és hadastyán egyleteken kívül — melyek egyéb szolgálatra kirendelve nincsenek — igénybe vehetők, Magyarországra nézve a magyar királyi belügyminiszter úr 1914. évi 4220/biz. szám alatt kiadott rendelete alapján, Horvát-Szlavón országokra nézve pedig a kormánybiztosok rendeletei alapján alakult polgárőrségek, továbbá az erdőőr-személyzet felesketett tagjai, valamint felesketett mező-, erdő-, vagy szállóőrök.

Amennyiben az őrszemélyzet ilyen módon ki nem állítható, erre a célokra olyan egyéb alkalmas férfi személyek is felhasználhatók, akik a munkaadó által részükre kiszolgáltatott lőfegyverekkel bántani tudnak, akiknek politikai és egyéb megbízhatóságát a közigazgatási hatóság írásbelileg igazolja, továbbá akik a fegyverhasználatról és annak az érvényben levő törvények szerinti jogkövetkezményeiről az illetékes közigazgatási hatóság részéről kioktattatnak és akik az „őrszemély”-i minőségben teljesítendő szolgálatuk szempontjából a közigazgatási hatóság részéről megeskettetnek.

Az ilyen őrszemélyek szolgálatuk tartama alatt Magyarországon: vörös-fehérszöld, Horvát-Szlavón országokban pedig: vörös-fehér-kék karszalagot tartoznak bal karjukon viselni.

Hogy ezen karszalag a népfölkelők karszalagjától megkülönböztessék, az őrszemélyek karszalagja közepén körülbelül 2 cm nagyságú fém vagy szarugombbal látandó el.

Az őrszemélyzet létszáma a helyi körülményektől függ, általában azonban a hadifoglyok számának 15%-ában állapítatik meg.

Olyan kérvényekhez, melyekben 200-nál kevesebb hadifogoly kiadását kérik, az első fokú közigazgatási hatóság az iránti igazolása csatolandó, hogy a kellő őrizetről a jelen alapelvek értelmében gondoskodás történt.

200-on aluli munkáscsoportokhoz a katonai rendfenntartás végett egy altiszt és 1—2 katona fog vezényeltetni, ezek azonban a tulajdonképpeni őrzési szolgálatra föl nem használhatók.

A hadifoglyok mellé a fogolytáborból a munkáltatási helyre és a befejezett munka után az onnét való visszaszállításhoz azok a hadifogolytáborok, ahonnan a hadifoglyok kiadatnak — illetőleg ahová azok bevonulnak —, körülbelül a hadifoglyok 5%-ának megfelelő kísérő őrséget adnak.

II. A katonai parancsnokságok és hadifogly parancsnokságok hatáskörének a hadifoglyok gyorsabb kiadhatása céljából való kiterjesztése:

1. Hogy a hadifoglyokat kérő folyamodványok gyorsabban legyenek elintézhetőek, a katonai parancsnokságok, illetőleg a hadifogolytábor parancsnokságok felhatalmaztatnak arra, hogy 30-tól 200-ig terjedő munkáscsoportok kiadása iránt saját hatáskörükben intézkedjenek.

200-nál több hadifogly kiadása iránti kérvények felett azonban a cs. és kir. Hadügyminisztérium dönt.

200-nál kevesebb hadifogoly kiadásánál a hadifelügyeleti bizottság véleményének kikérése elmarad, ellenben a hadifoglyok kiadása minden ilyen esetben, a katonai parancsnokságok részéről az illetékes főispánnal, a hadifoglytábor parancsnokságok részéről pedig a járási tisztviselővel egyetértőleg szóbelileg (telefon útján) tárgyalandó s a tárgyalás eredménye a vonatkozó ügyszerűsre rávezetendő.

Amennyiben a hadifoglyok munkáltatási helye a hadtápkörletbe esik, az északi hadszínteret illetőleg még a hadtápfőparancsnok (E. O. K.), a délnyugati hadszínteret illetőleg a délnyugati harctér parancsnokság (Kommando der Südwestfront), a déli hadtápkörletben pedig a zágrábi cs. és kir. katonai parancsnokság véleménye is esetenként kikérendő.

A közigazgatási hatóságoknak a hadifoglyok kiadása körüli befolyása a politikai, szociálpolitikai és egészségügyi tekintetek elbírálására terjed ki.

Politikai tekintetben elbírálendő, hogy a hadifoglyok kiadása által nem kell-e nem kívánatos következmények beálltától tartani. Hadifoglyok kiadása szláv nemzetiségek által lakott vidékekre elvből nem engedélyeztetik, azokban a kivételes esetekben azonban, ha hadifoglyoknak ily területekre való kiadása a katonai és polgári hatóságok előtt aggályosnak nem mutatkozik, a hadügyminiszter döntése kérendő ki.

A *szociálpolitikai* tekintetben a közigazgatási hatóságok bírálják el, hogy a hadifoglyok kiadása következtében nem áll-e a munkapiacon konkurrenciá elő.

Hadifoglyokat kiadni elvileg akkor kell, ha hazai munkaezők (menekültök, ki-telepítettek) rendelkezésre nem állanak, vagy ha oly állami és közmunkákról van szó, amelyek a vele járó nagy kiadások miatt egyébként egyáltalában nem volnának megvalósíthatók. (Kars[z]t javítás, újraművelés, mocsárelvezetés stb.)

Hadifoglyoknak ipari üzemek részére való kiadása körül ezen felül figyelembe veendő, hogy

- a) a munkábaállítás helye forgalmas városokon kívül essék,
- b) a hadifoglyok a hazai munkásságtól elkülönítve használtassanak munkára,
- c) a lakossággal való mindennemű érintkezés, úgy az elszállásolás, mint a munkahelyre való be- és kivonulás alkalmával megbízhatóan elkerültessek.

Hadifoglyoknak a 21 000/Abt. 10. számú hadügyminiszteri rendelettel kiadott 1. számú minta szerinti szerződés alapján köz- (nem állami) munkára való igénybevételenél a közigazgatási hatóságok elbírálni tartoznak, hogy a kérdéses munka tényleg a köz érdekében van-e, vagy pedig magán munkáról van-e szó, amelynél a III. mintájú szerződésforma alkalmazandó.

Egészségügyi tekintetben a közigazgatási hatóság részéről megállapítandó, hogy a munka színhelyén nincsenek-e oly ragályos betegségek, amelyek miatt a hadifoglyok odaszállítása nem fogantósítható.

A közigazgatási hatóság állapítja meg továbbá, hogy a hadifoglyok elszállásolása, valamint a szenny eltávolítás és az ivóvízzel való ellátás körül kellő gondoskodás történt-e?

Az is megállapítandó, hogy az élelmezési cikkeknek a munkáltatási helyre való odaszállítása eléggé biztosítva van-e? és hogy a hadifoglyok élelmezése nem befolyásolja-e mértéken felül károsan a polgári lakosság élelmezését.

2. A *hadifogly tabor parancsnokságok* csak abban az esetben intézkednek a kiadás iránt és kötik meg a szerződéseket — melyeket a katonai parancsnokságok hagynak jóvá —, ha a munkáltatás helye annyira közel fekszik a foglytáborhoz, hogy a hadifoglyok továbbra is a hadifoglytáborban maradnak elszállásolva.

Minden más esetben azok a *katonai parancsnokságok* intézkednek és kötik meg a szerződéseket, amelyeknek a területi körletében a munkáltatás helye fekszik.

Hadifoglyoknak községek részére mezőgazdasági munkára való kiadása változatlanul és továbbra is az eddigi módozatok szerint történik.

a) A *hadifoglyok kiadása iránti kérvények* közvetlenül azon parancsnoksághoz intézendők, amelyek a 2-ik pont értelmében intézkedni hivatott. A katonai parancsnokságoknak (hadifoglytábor parancsnokságoknak) különös kötelességévé tétetik, hogy a hadifoglyok kiadásával kapcsolatos kérdéseket azonnal intézzék el.

4. Azoknak a katonai parancsnokságoknak, amelyeknek területi körletében hadifoglytáborok nincsenek, a hadifoglyok kiadása iránt a következő parancsnokságokhoz kell fordulniok:

A mährostrai katonai parancsnökságnak a leitmeritzi katonai parancsnöksághoz;

a grazi I. katonai parancsnökságnak az innsbrucki katonai parancsnöksághoz;
a budapesti katonai parancsnökságnak a pozsonyi I. katonai parancsnöksághoz;
a kassai katonai parancsnökságnak a bécsi katonai parancsnöksághoz;
a temesvári katonai parancsnökságnak a pozsonyi I. katonai parancsnöksághoz;
a nagyszebeni katonai parancsnökságnak a pozsonyi I. katonai parancsnöksághoz;

a zágrábi katonai parancsnökságnak a pozsonyi I. katonai parancsnöksághoz.

A prágai parancsnökságnak a körletének területéről kért hadifoglyokat nem a plani és egeri¹⁷ hadifogoly táborból adja ki, hanem ezeket a leitmeritzi katonai parancsnökságtól igényli.

5. A hadifoglyok kiválasztásánál azok polgári hivatására s egyéb képzettségére a legnagyobb tekintettel kell lenni. A helyes kiválasztásban rejlik ugyanis a megfelelő munkateljesítmény alapfeltétele.

Ennél a kiválasztásnál nem csak a hivatást (mesterséget) és fizikai munkaképességet, hanem az erkölcsi tulajdonságokat is figyelembe kell venni.

Tekintettel a hadifoglyoknak a fogolytáboron kívüli nehezebb őrzési viszonyaira és azokra az előnyökre, melyek a hadifoglyokra nézve azon lehetőség által állanak elő, hogy életviszonyaikat *munkapótlék által* megjavíthatják — a kiválasztás csak a munkára vállalkozó csöndes és megbízható elemekre korlátozandó.

A hadifoglyok mesterségét illető adatok, a különböző tábori munkálatok alkalmával a tábor építésvezetőségével egyetértőleg a lehetőséghez képest felülbírálandók.

Az őrszemélyzet is a lehetőséghez mérten hasonló mesterséget űző emberekből választandó ki, hogy e munkát vezethessék és felülvizsgálhassák.

Előnyvel használhatók majd fel munkafelügyeletre a szakismeretekkel bíró hadifogoly altisztek is, minélfogva ilyenek beosztására is tekintettel kell lenni. Gondoskodás tárgyává teendő, hogy a szükséges szakácsok, valamint szabók, cipészek és esetleg tolmácsok is rendeltessenek ki. A munkás csoportokhoz beosztott cipészek és szabók részére a szükséges kézi szerszámok, továbbá a javításokhoz kellő anyag készlet kiutalandó.

6. A hadifoglyok kiválasztása és kiadása előtt a legszigorúbban betartandók és foganatosítandók azok az egészségügyi intézkedések, amelyek a hadügyminiszternek valamennyi katonai parancsnöksághoz és fogolytáborhoz 462/Abt. 14./1915. szám alatt kiadott rendeletében foglaltatnak.

A hadifogolytábor parancsnokok és a tábori orvosfőnökök e tekintetben *személy szerint felelősek*.

7. 36 embernél nagyobb számú fogolyszállítmányok a központi szállításvezetőségnek (Z. T. L.) útbaindítás végett bejelentendők.

8. A szerződés megkötéséhez a 21 000/Abt. 10. szám alatt kelt hadügyminiszteri rendelettel kiadott I., II. és IV. szerződési minták, továbbá a II. minta szerinti Határozmányok érvényben maradnak.

9. A kérvények *kétes esetekben*, vagy pedig *200-nál nagyobb számú fogoly igénylésénél a Hadügyminisztériumhoz* terjesztendők elő.

10. A községek és a közigazgatási hatóságok a hadifoglyokat kiadó táborparancsnökság által idején (lehetőleg pár nappal előbb) értesítendők arról, hogy a hadifoglyok a munkáltatás helyére mely időpontban érkeznek meg.

III. Munkapótlékok

A kiadott hadifoglyok buzdítására és a munkaeljesítménynek a munkaadó javára való fokozására leghathatósabb eszköz gyanánt ezentúl úgy a katonai, mint az állami, köz- és magán munkáknál a következő elvek szerinti *munkapótlékok* állapíttatnak meg:

1. A munkaadó feladata, hogy a hadifoglyok által teljesített munkát felbecsülje.

¹⁷ A csehországi Egerről van szó.

2. Ebből a szempontból célirányos, hogy a munkapótlékok tekintetében a munkateljesítéshez mért *fokozatok* állapíttassanak meg.

3. A munkapótlékok függetlenül a kiadott hadifoglyok számától, tehát akkor is, ha 200-nál több hadifogly nyer egy munkáltatási helyen alkalmazást, 2 fokozatban, éspedig fejenként és naponként

az 1. fokozatban 20 fillérben,

a 2. fokozatban 30 fillérben állapítatik meg.

4. Ezenfelül nem katonai munkáknál a munkaadóknak szabadságában áll a hadifoglyok részére ezt a mértéket felülhaladó pótlékokat vagy bizonyos többletet is juttatni, ha a rendes mértéket *túllépő* munkateljesítményeknél (például a termelés behordásánál stb.) ezt indokoltnak tartja.

5. Ahol az a munka természeténél összeegyeztethető (földmunkáknál, kaszálásnál stb.), ott ajánlatos a munkateljesítményt a darabonkénti díjazásnál szokásos módon értékelni.

6. Hogy a munkapótlékok fokozatai által a kívánt cél (a munkateljesítmény fokozása) eléressék, szükséges, hogy a 2-ik fokozatba való beosztás a rendkívüli, az 1-ső fokozatba való beosztás pedig a kielégítő munkateljesítménynek feleljen meg.

A dolog természetében rejlik, hogy azoktól, akik a munkához kellő kedvet nem mutatnak, a munkapótlék *azonnal* elvonassék és az ily hadifoglyok a hadifoglytáborba való visszavezénylésre hozassanak javaslatba.

7. Munkapótlékok egyelőre *csak* azoknak a hadifoglyoknak utalhatók ki, akik már ezen pótlékok engedélyezése előtti időben is kiváló munkakedvet mutattak. A pótlékoknak más hadifoglyokra való kiterjesztése csak megfelelő (körülbelül 6—8 napi) időtartam eltelte és fokozott munkateljesítmény után nyerhet alkalmazást.

8. A hadifogly altisztek (Lásd II. 5.), akik mint munkafelügyelők és csoportvezetők alkalmazatnak — amennyiben az előbbi értelemben megfelelnek —, a 2. fokozat szerinti pótlék élvezetébe sorolandók és jobb ellátásban részesítendőek.

9. A munkapótlékokra vonatkozó határozatok a hadifoglyoknak megfelelően tudomására hozandók.

A munkáscsoportok a foglytáborból való eltávozásuk előtt kioktatandók, hogy a pótlék azoktól, akik kellő munkakedvet nem tanúsítanak, el fog vonatni és megfelelő megbüntetésük mellett ismét a hadifoglytáborba fognak visszarendeltetni.

IV. Szállítási költségek — könnyítések

A hadügyi igazgatás viseli a hadifoglyoknak és az őrszemélyzetnek oda- és visszaszállítási költségeit abban az esetben, ha a hadifoglyok a munka teljesítése után az egész időtartam alatt amíg a hadügyi igazgatás őrizete alatt állanak a munkahelyen létesített vagy átalakított építményekben maradnak.

V. Baleset biztosítás

A munkaadó nem köteles a hadifoglyokat baleset ellen biztosítani, azonban köteles balesetek alkalmával a hadifoglyoknak orvosi bizonyítványokat kiszolgáltatni, hogy az ilyen hadifoglyok hazájukba való visszatérésük után saját hadügyi igazgatásuknál ellátási igényeiket érvényesíthessék.

Azok a katonai parancsnokságok, melyek a munkaszerződéseket kötik, a munkaadó részéről minden balesetről értesítendőek és erről nyilvántartást vezetnek.

Azon hadifoglyok részére, akiket a munkánál már eddig ért baleset az orvosi bizonyítványok utólag kiszolgáltatandók.

VI. A hadifoglyok bevonása ellenséges veszély esetén

Ha a munkahelyet hábár nem közvetlenül is ellenség fenyegeti, a hadifoglyok *idejekorán* bevonandók. A szükséges intézkedéseket a katonai parancsnokságok teszik meg.

VII. Internáltak

A fentiekben ismertetett rendelkezések a katonai felügyelet alatt álló internáltakra is *megfelelően* alkalmazandók.

VIII. Csendőrség közreműködése

A csendőrség közreműködése a 200 hadifogolynál kisebb munkáscsoportok felügyeletében akként történik, amint az a községek részére mezőgazdasági munkára kiadott hadifoglyok tekintetében szabályozva van.

Mindezeket a törvényhatósággal tudomás és miheztartás, valamint a járási tisztviselők megfelelő értesítése és utasítása végett azzal közlöm, hogy a hadifoglyok kiadása iránti tudakozódások alkalmával az érdeklődőknek a szükséges fölvilágosítások jelen rendelet értelmében adandók meg.

A minister helyett:

Karátson s. k. államtitkár

Országos Levéltár. Budapest. FM Ált. K—184. 1915—62—97384/99212. Magyar nyelvű gépirásos sokszorosított példány.

12.

A. KROBATIN TÁBORSZERNAGY KÖZÖS HADÜGYMINISZTER RENDELETE A HADIFOGLYOKNAK KATONAI CÉLŰ MUNKÁKON TÖRTENŐ FELHASZNÁLÁSÁRÓL¹⁸

Bécs

1915. július 24.

Hadicélokra felhasznált hadifoglyok különböző esetekben előforduló munkamegtagadása miatt a Hadügyminisztérium a következőket rendeli el:

Amennyiben ilyen célokra nem áll elegendő önkéntes hadifogoly rendelkezésre, vagy nem lehet őket kellő gyorsasággal előteremteni, akkor kényszerrel kell alkalmazni.

Tanácsos a hadifogolytáborban ilyen munkák kihirdetésekor az alkalmazás módját csak egészen általánosságban megadni (például „földmunkálatok egy gépgyárban, vagy vasöntőjében” stb.). Eközben a hadifoglyokkal közölni kell, különösen, ha magánvállalatoknál alkalmazzák őket, a kilátásba helyezett kedvezményeket (pótlékokat, munkaprémiumokat stb.).

A munkahelyen történő ésszerű felvilágosító munka központi gondolata a hadifoglyok olyan irányú befolyásolása, hogy felhasználásuk módja miatt hazatérésük után semmiféle büntetéstől nem kell félniük, hiszen a hadviselő államok kormányai nem küldenek jegyzékeket a hadifoglyok felhasználásának módjáról.

Védelmet nyernek a hadifoglyok a táborban maradt társaik besúgásaitól is, mivel ezek nem értesülnek az előbbieik számára kötelezővé tett munka módjáról.

Az ellenséges országokban levő hadifoglyainkat egyébként ugyanolyan módon használják fel.

Ha ennek ellenére mégis sor kerül munkamegtagadásokra, akkor kíméletlenül, esetleg fegyver alkalmazásával is biztosítani kell azt a fegyelmet, amit a hadifoglyoknak tisztán katonai célokra való felhasználása és katonai parancsnokság alá rendelése megkíván.

¹⁸ A szárazföldi háború törvényeiről és szokásairól szóló nemzetközi egyezmény, amelyet a Monarchia 1913-ban emelt törvényerőre, előírta, hogy a hadviselő állam a „hadifoglyokat a tisztek kivételével rendfokozatukhoz és képességeikhez mérten mint munkásokat alkalmazhatja”. Kikötötte azonban, hogy a munkák, amelyeknek elvégzésére hadifoglyokat használnak fel, „nem lehetnek túlságosak és nem állhatnak összefüggésben a hadműveletekkel”. (Magyar Törvénytár. 1913. évi törvénycikkek. Budapest, 1914. 472. o.) — A háború alatt mindkét szembenálló fél megszegte az egyezménynek ezt a pontját, tömegesen alkalmazott hadifoglyokat a hadiiparban és az arcvonal mögötti **műszaki munkáknál**.

A hadicélokra termelő magánüzemekben előforduló munkamegtagadások esetén ki kell nyomozni a főkolomposokat és megfelelő fegyelmi eljárás alá kell őket vonni abban az esetben, ha a munkamegtakadás nem kapcsolódik olyan bűntetthez, amelynek a megtorlása az igazságszolgáltatásra tartozik.

Azokat, akik megtagadják a munkát, vissza kell szállítani a hadifogolytáborba és ki kell cserélni őket.

Kapják: a bécsi katonai parancsnokság 10, a grazi 5, a pozsonyi 15, a prágai 8, a leitmeritzi 12, minden egyéb katonai parancsnokság pedig 4 példányban.

Krobotin
táborszernagy

Hadtörténelmi Levéltár. Budapest. 1. vh.—i HFB. 1915. 2323. sz. 3454. cs. 1079. fol. Német nyelvű géppel írott eredeti kézjeggyel ellátott másolat.

13.

VIKÁR BÉLA PROFESSZORNAK A KÖZÖS HADÜGYMINISZTERIUM
RÉSZERE KÉSZÜLT TANULMÁNYA A GRÚZ, A DAGESZTÁNI (AVAR)
ÉS OROSZ NEMZETISÉGŰ HADIFOGLYOK KÖZÖTT VÉGZETT
KUTATÁSAINAK POLITIKAI JELLEGŰ TAPASZTALATAIRÓL¹⁹

Bécs

1915. július 27.

Miközben a magas minisztérium nagyrabecsült engedélyével az Esztergom melletti kenyérmezői hadifogolytáborban nyelvészeti tanulmányokat folytattam, felhasználtam az alkalmat értesülések szerzésére is, amelyek a minisztériumot esetleg érdekelhetik.

A grúzoknál, közöttük Giorgio Cereteli önkéntesnél, aki egy fejedelmi család sarja, őszinte, sőt kitörő örömet tapasztaltam, valahányszor csak a dicsőséges hadseregünk és a szövetséges német hadsereg győzelméről tájékoztattam őket. Grúziát Oroszország körülbelül 100 évvel ezelőtt szerezte meg csalárd módon, mikor a perzsákkal szemben segítette, és a győzelem után a két példányban készített katonai szerződést, amely Grúzia további önállóságát szavatolta, eltüntette Szentpétervárot, ő pedig az országra maradandóan rátelepedett.²⁰ Ez a régi kultúrnép, amely már a Krisztus születése utáni 70-es években részben felvette a kereszténységet és rövid megszakításokkal 1600 éven keresztül önálló volt, Oroszország vereségében isten büntetését látja a hazája ellen elkövetett szörnyű rablásért, és a vereségétől Grúzia újbóli feltámadását reméli. Minden grúznak, akivel csak dolgom akadt, felhívtam a figyelmét arra, hogy a nyelvük és fajtájuk közel áll a törökhöz és magyarhoz, amit számukra meggyőzően bizonyítottam is és felvilágosítottam őket nemzetük jövőjéről Oroszország veresége esetén.

Egy avar nemzetiségű dagesztáni születésű orosz tiszt — százados vagy őrnagy

¹⁹ A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert 1915. június 23-án fordult levélben a közös hadügyminiszter személyes szárnysegédjéhez, Döry László alezredeshez, hogy a Tudományos Akadémia tagjai részére nyelvészeti és néprajzi kutatások céljából engedélyezze a hadifogoly táborok meglátogatását.

Vikár Béla (1859—1945) etnográfus, műfordító és néprajzkutató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. A népdalgyűjtés úttörője, a Kalevala magyar fordítója.

²⁰ A Vikár által idézett Cereteli önkéntes nyilvánvalóan nacionalista szemszögből értékeli az Oroszország és Kelet-Grúzia között 1783-ban kötött egyezményt, tagadja Grúzia Oroszországgal történő egyesülésének kétségtelenül pozitív oldalait, a törökök és irániak felől fenyegető veszély komolyságát a cárizmus gyarmatosító módszereit állítja a figyelem középpontjába.

—, Dzsamal Emin Samil (egyeneségi leszármazottja a híres hősnek, Samilnak,²¹ aki eredményesen és sokáig harcolt az oroszok ellen), kívül sajnos, csak néhány napig tudtam foglalkozni, igen értékes felvilágosításokat nyújtott a népe és Oroszország viszonyáról. Az avarok nem tekintik magukat meghódított népek, hanem szövetséges viszonyban állnak Oroszországgal. Az avarok — harcias népként — a jelenlegi háború előtt szerződésben Oroszország mellett kötelezték el magukat, azonban azzal a kikötéssel, hogy ha Törökország Oroszország ellen lép fel, akkor teljes szabadságukban áll, hogy az oroszok ellen és Törökország mellett harcoljanak. Mivel a szent háborút elhallgatták előlük, úgy érzik most, hogy Oroszország becsapja őket és kötelességüknek tartják, hogy a törökök pártjára keljenek. Dzsamal E. Samil közlése szerint Oroszország azt is eltitkolta előlük, hogy orosz Galicián kívül a Monarchiával és Németországgal szemben is hódítási törekvéseik vannak. Az avarok sosem támogatták volna ezt a szándékot, mivel tudják, hogy egykori hazájukban — Magyarországon — jelenleg ősrokon testvéreik laknak, s ő most őshazájában van. Oroszország a mai új hazájukért — legjobb tudomásuk szerint ugyanis Indiából származnak — elrabolta az avaroktól Dagesztánt, most pedig el akarja foglalni Magyarországot is, az avarok másik régi hazáját. Ez a telhetetlenség megbocsáthatatlan és az oroszok igazi természetét mutatja meg: a rablósztont. Az avar Dzs. E. S. számára nagy örömet jelent Oroszország vereségéről hallani. Kívánatos lenne, hogy az avarok megismerjék a valóságot, mivel valamennyien tudják, hogy csak Törökország semlegessége esetén tartoznak Oroszország mellett harcolni, ha azonban az orosz Baku városához nyúl, nem kötik az avarokat az Oroszországgal szembeni kötelezettségek, és azonnal Törökországhoz csatlakoznak.

Az oroszok között is folytattam tanulmányokat, miközben Kubesch Ottó főhadnagy úr hathatós támogatásával orosz hőskölteményeket és gyermekrigmúsokat gyűjtöttem sikeresen az egyszerű katonák körében. Eközben azt tapasztaltam, hogy az orosz katonák is becsapottnak érzik magukat és ezen igen felháborodtak. Azt mondták nekik, hogy Ausztria—Magyarországon a paraszt nem mozoghat szabadon, nincs földje, csupán az urak birtokát műveli meg, miközben egy ór serkentésül korbáccsal áll állandóan a háta mögött. Most látják, hogy mindez hazugság volt. Ezért számosan vissza sem akarnak többé a hazájukba térni, sőt az olaszok és mások ellen kívánnak harcolni a Monarchiáért. Most tudták csak meg azt is, hogy miért lobbant fel a háború lángja, és hogy Oroszország védelmébe veszi a gyilkosokat. Emiatt szégyellik magukat.

Ezeket tudom a magyar minisztériumnak eddigi tanulmányaim alapján jelenteni. Az egeri hadifogolytáborból²², amit szintén szándékozom meglátogatni, ugyancsak elküldöm a magas minisztériumnak — hasonlóan összefoglalva — a megfigyeléseimet, ha azok említésre méltóak lesznek. Észrevételeim legyenek csekély jelei annak a köszönetnek, amellyel mi, tudósok, tartozunk dicsőséges hadseregünk felbecsülhetetlen szolgálatáért, amely hadsereg győzelmei által ily nagy-szerű anyagot volt képes megszerezni és részünkre lehetővé tette, hogy azt a tudomány számára kiaknázzuk.

Alázatos tisztelettel
Vikár Béla professzor

A Magyar Tudományos Akadémia tagja

Österreichisches Kriegsarchiv. Wien. KM 10. Kgf. Abt. 1915. 10—9/26—5. Német nyelvű kézírásos eredeti.

²¹ Samil (kb. 1798—1871) a kaukázusi hegyi népeknek egyik jelentős vezetője az orosz cárizmus gyarmatosító politikája és az azt támogató helyi feudális rétegek ellen vívott harcokban. 1834-től Dagesztán imámja (teljhatalmú ura és a mohamedánok vallási vezetője). A hegyilakók harcában 1920-tól vett részt, a 40-es években katonai sikereket ért el. Az imamatús belső társadalmi ellentmondásai az 50-es években kiéleződtek, sorozatos vereségeket szenvedett. 1859-ben adta meg magát a cári csapatoknak. 1870-ben halt meg Mekkában.

²² A kenyérmezői táboron kívül a csehországi Egerben elhelyezett tábort például meglátogatta Giesswien Sándor, Kunos Ignác, Lenhossek Mihály, Munkácsi Bernát, Sebestyén Gyula és Vikár Béla. [Öst. Kriegsarchiv. Wien, KM 10. Kgf. Abt. 1915. 10—9/26—4.]

SÁNDOR JÁNOS BELÜGYMINISZTERNEK
A CS. ÉS KIR. HADÜGYMINISZTERHEZ, BÁRÓ A. KROBATIN
TÁBORSZERNAGYHOZ A HADIFOGLYOKNAK A NÉPTŐL VALÓ
ELSZIGETELÉSE TÁRGYÁBAN INTÉZETT ÁTIRATA

Budapest

1915. december 30-án

Tárgy: Hadifogoly munkásoknak a néppel való érintkezése.

Nagyméltóságú Báró Minister Úr!

Nagyméltóságod másolatban közölni méltóztatott velem a munkára kiadott hadifoglyok és a nép közötti érintkezésben előfordult egyes visszasságok miatt a katonai parancsnokságokhoz intézett 109 171/1915. Abt. 10. számú rendeletét, mely szerint a munkára kiadott hadifoglyok valamennyien közös helyiségben, vagy leg-alábbis tízes csoportokban helyezendők el a minden napi munka után, és hogy földbirtokosoknál hadifoglyoknak egyenkénti elhelyezése meg van tiltva.

A földművelésügyi m. kir. minister úr, akinek a rendeletet Nagyméltóságod szintén megküldte, közölte velem Nagyméltóságodhoz intézett 93 687/1915. eln. számú átíratát, amelyben a szóban forgó intézkedéseknek közgazdasági szempontból sürgős hatályon kívül helyezését kérte.

A kérdésnek hatáskörömet érintő részét illetőleg van szerencsém Nagyméltóságodat tisztelettel értesíteni, hogy olyan tapasztalatok, amelyek a délnyugati harctér parancsnokságának 34 399/1915. szám alatt tett intézkedését erkölcsi avagy közbiztonsági szempontokból szükségessé tették, mindezideig tudomásomra nem jutottak. Nem valószínű tehát, hogy Magyarországon ily körülmények fennforog-nának oly mértékben, hogy ebben az irányban a közgazdasági viszonyok szem-pontjából legsúlyosabb intézkedést t. i. a hadifogoly munkások bevonását kellene elrendelni.

Amint a földművelésügyi m. kir. minister úr is megjegyezte, úgy a magam részéről is megnyugtathatom Nagyméltóságodat, hogy a hatóságok a hadifog-lyoknak a néppel való érintkezését figyelemmel kísérik, oly helyeken pedig, ahol hazafias érdekből aggály merülhetne fel, ott hadifoglyok kiadását a hatóságok nem hozták, illetve nem hozzák javaslatba.

Ily körülmények között teljesen osztom a földművelésügyi minister aggályait és ennél fogva én is kérem Nagyméltóságodat, hogy elől hivatkozott rendelkezését módosítani szíveskedjék.

Készséggel teljesítem azonban Nagyméltóságodnak azon kívánságát, hogy a hadifoglyok és a nép között való érintkezés amennyire csak lehet a kijelölt munka keretei közé szoríttassék és a csendőrpáncsnokságokat 44 549/1915. eln. szám alatt kiadott rendelettemmel egyidejűleg felhívtam, hogy a hadifoglyok elkülö-nített elhelyezése és a lakossággal való érintkezésük korlátozása iránt intézked-jenek. Minden olyan esetben pedig, amikor államérdekből valamint közbizton-sági vagy erkölcsrendészeti szempontból intézkedést igénylő túlkapasokról veszek tudomást, nem fogok késni, hogy a megfelelő megtorló lépések megtétesenek.

Sándor

Osterreichisches Kriegsarchiv. Wien. K. M. 10 Kgt. Abt. 1916. 110—11/87. Magyar nyelvű gépirásos eredeti.

ALEXANDER KROBATIN VEZÉREZREDES, KÖZÖS HADÜGYMINISZTER
BIZALMAS PARANCSA AZ ARATÁS ALKALMÁVAL KIROBBANHATÓ
HADIFOGOLYSZTRÁJKOK ELFOJTÁSÁNAK MÓDJÁRÓL
ÉS ESZKÖZEIRŐL (Kivonat)

Bécs

1916. június 21.

A Hadügyminisztériumnak olyan aggodalmak jutottak tudomására, hogy a mezőgazdasági munkákra kivezényelt hadifoglyok a termés betakarítását munkamegtadással (lázadással, pártütéssel), gyűjtogatással, rosszindulatú kártevással veszélyeztethetik vagy megakadályozhatják.

Emiatt a következőket rendeljük el:

1. Az aratási munkáknál alkalmazott hadifoglyok őrzésére Ausztriában minden kiegészítő parancsnokság, Magyarországon minden megye részére egy alkalmas, energikus tisztet jelöljenek ki az aratási munkák tartamára.

Ennek a tisztnek, aki mellé karhatalmi és járőri feladatokra kb. 10 főnyi megfelelően felfegyverzett legénységet kell adni, hogy a kiegészítő parancsnokság körzetében, illetve a megye területén fellépő incidenseknél a hadifoglyokkal szemben, a helyszínen a rend helyreállítása céljából beavatkozzon.

A tiszt (valamint a karhatalmi járőr) állomáshelye Ausztriában a kiegészítő parancsnokság, Magyarországon a megyei bizottság székhelye.

A beavatkozáshoz az indítékot vagy saját észlelés, vagy katonai, illetve a politikai hatóságok, Magyarországon mindenekelőtt a mezőgazdasági megyei bizottság közlései szolgáltatathatják.

A felügyeletre kirendelt tiszt a helyszínen történő fellépése során a tényállás rövid úton való felderítése után köteles az észlelt baj elhárítását elősegíteni, esetleg megfelelő büntetéseket, ha szükséges, a legkeményebb eszközöket is alkalmazni. (Szolgálati Szabályzat I. rész, 659. pont.)²³

A felügyeletre kirendelt tisztek mellé — szükség és lehetőség szerint — a katonai parancsnokságokról tolmácsokat kell vezényelni.

A tiszteket rendfokozattól függő fegyelmi jogkör illeti meg, mégpedig a főtiszt esetében egy önálló alegységparancsnoké, a vezérkari tiszténél pedig egy önálló egységparancsnoké.

Ha ez a tiszt a rendelkezésére bocsátott eszközökkel a rendet nem tudná helyreállítani, akkor köteles a legközelebbi katonai (állomás-) parancsnoksághoz fordulni.

2. A katonai parancsnokságok kötelesek minden állomásparancsnokságot utasítani, hogy a pótcsapattestekből fegyvernemükre való tekintet nélkül (gyalogosított lovasság) a létszámviszonyoknak megfelelően az arcvonal- és őrszolgálatra alkalmas legénységből osztagokat (szakaszokat, fél századokat, századokat) alakítson karhatalmi célokra és azokat oly módon tartsa készenlétben, hogy rövid értesítés után indulhassanak.

Ezen karhatalmi egységek készenlétben tartása miatt a kiképzést korlátozni nem szabad.

Ezen kívül a csendőrség kérésére azoknak a munkaterületeknek az ellenőrzése céljából, amelyeken hadifoglyokat alkalmaznak, az őrszolgálatra szánt, karhatalmi célokra alkalmas legénységből alakított járőröket kell feltétlenül szükséges időtartamra a csendőrség rendelkezésére bocsátani.

²³ A Szolgálati Szabályzat 659. pontja szerint, ha a kivonult csapatnál ellenszegülés fordul elő, az ellenszegülőt a parancsnoknak le kell tartóztatnia. Súlyos és sürgős esetben a tettesen ellenszegülő alárendelttel szemben az előjáró tisztnek jogában áll fegyverét használni. (Szolgálati Szabályzat a Magyar Királyi Honvédség számára. I. rész. Budapest, 1897. 323—324. o.)

A karhatalmi alakulatok parancsnokaivá energikus tiszteket kell kijelölni, az esetenként a csendőrség rendelkezésére bocsátandó járőrökhöz erre alkalmas őrzetöket vagy tizedeseket kell beosztani.

3. A statáriális eljárás esetleges elrendelését illetően az egyes elbírálásra kerülő esetekben, valamint a statáriumnak a katonai parancsnokság által esetleg elrendelendő kihirdetésére vonatkozóan utalunk a katonai bűnvádi perrendtartás 433. és 434. §-aira.²⁴ A katonai bűnvádi perrendtartás 435. §-ában megnevezett büntetendő cselekmények miatt csak a legnagyobb szükség esetén kell a Hadügyminisztériumhoz fordulni — esetleg táviratilag vagy távbeszélőn, egyidejű jelentéstétellel, az ezt szükségessé tevő eseményekről és annak a körzetnek a megjelölésével, amelyben a statáriális eljárást meg kell indítani.

A legsürgetőbben szükséges esetekre való szorítkozás abból az aggodalomból fakad, hogy a statáriális eljárás általános kihirdetése felhívna a figyelmet annak a lehetőségére, hogy a termés megsemmisítésével vagy betakarításának megakadályozásával (gyűjtogatás, kártevés) nekünk ártsanak.

A harcoló seregek körzetében a statáriális eljárás elrendelésére vonatkozóan az ott kibocsátott statáriumról szóló határozványok érvényesek.

4. Az 1. pontban megnevezett tisztek általi felügyeletet, illetve beavatkozást csupán az aratási munkálatoknál alkalmazott *hadifoglyokra* kell kiterjeszteni.

A betakarítási munkák idején egyfelől a gazdák, másfelől a katonai *munkacsoportok* katonái között adódó súrlódások megszüntetésére a Hadügyminisztérium 10. osztálya 81 298. számú 1916. évi rendelete külön tiszteket nevezett ki, akiknek a hatásköre ennek megfelelően a jelen rendelet 1. pontja értelmében kinevezendő tisztektől teljesen különböző...

Krobotin vezérezredes s. k.

Hadtörténelmi Levéltár. HM. Mg. B. oszt. 1916. 11.886. alapsz. 373. cs. 76—79. folg. Német nyelvű gépeit másolat.

16.

A HADSEREG-FŐPARANCSNOKSÁG TITKOS PARANCSA A HADKERÜLETEK ÉS A HADIFOGOLYTÁBOROK PARANCSNOKSÁGAI RÉSZEÉRE A HADIFOGLYOK SZAPORODÓ MUNKAMEGTAGADÁSAI ÉS LÁZADÁSAI ESETÉBEN FOGANATOSÍTANDÓ ELJÁRÁSRÓL

Bécs

1916. június 23.

Az utóbbi időben egyre inkább sokasodnak a katonai parancsnokságok hatáskörébe tartozó különböző területekről származó olyan jelentések, amelyek szerint a mezőgazdasági munkákra kivezényelt hadifoglyok a munkát csak nagyon hanyagul látják el, megkísérlik azt jelentéktelen ürüggyekkel halogatni, vagyis paszszív ellenállást tanúsítanak, sőt egyenesen meg is tagadják a munkát.

Ezen esetek gyakorisága és pontosan az aratást közvetlenül megelőző fontos időszakban való jellegzetes fellépése, valamint különböző más jelek gyanítani engedik, hogy itt nem egyedi fegyvelemsértésekről, hanem egyfajta titkos sztrájk-szervezésről van szó, amely Monarchiánk szükséges élelmiszerekkel való ellátása ügyének, ellenségeink kiéheztetési politikája szellemében, lehetőleg ártani akar.

A jelentésekből azonban az is kitűnik, hogy a renitencia, a szándékos munkahalogatás, illetve munkamegtagadás ilyenfajta esetei az egyes felbújtók által kifejtett rábeszélésre vezethetők vissza.

²⁴ Lásd a 16. sz. dok. jegyzetét.

Utóbbiak fegyelmi úton való megbüntetése nem elégséges.

Azok a hadifoglyok, akik olyan felbújtó vagy egyéb, mások együttműködésre való megnyerését célzó kijelentésekre vagy cselekményekre vetemednek, amelyek révén ilyen lázadás létrejöhet, éppen úgy lázadás büntetettét követik el, mint a saját kötetlenségükbe tartozó katonai személyek, mivel nemzetközi szokás szerint a hadifoglyokra az azon állam hadseregében érvényes törvények, előírások és parancsnok érvényesek, amelyben őket fogva tartják.

Ezen határozvány értelmében az itt levő hadifoglyokra a Katonai Büntető Törvénykönyv II. része előírásai közül Magyarországon a Magyar Királyi Honvédelmi Minisztérium 1915. augusztus 11-én kelt 4272/15. Min. Präs számú rendelete szerint lázadásra és pártütésre vonatkozó harmadik fő fejezetét is alkalmazni kell.²⁵

Az olyan hadifoglyok ellen, akiknél pontos nyomozás és az indítékok mérlegelése után megállapítható volt, vagy alapos gyanúja merül fel annak, hogy a munkamegtagadást célzó befolyásukat nem helyi okok miatt, például esetleg kedvezőtlen munkakörülményeik megjavítása vagy hasonlók végett érvényesítik, hanem az aratás megghiúsítása céljából, haladéktalanul büntetőfeljelentést kell tenni. A feljelentést a tett elkövetésének színhelyén illetékes parancsnokhoz, illetve annak katonai ügyészéhez kell eljuttatni és a hadifoglyokat a döntésig biztonsági őrizetbe kell venni, és ha alkalmas fogvatartó hely nem áll rendelkezésre, az illetékes parancsnok állomáshelyére kell továbbítani őket a büntető feljelentéssel egyidejűleg.

Az illetékes hadifogolytáborba való előzetes irányítás elmarad a büntetőeljárás ezen esetben bekövetkező elhúzódása miatt.

Az ilyen esetekben foganatosított büntetőeljárásról egyidejűleg jelentést kell tenni a katonai parancsnokságoknak. Ha a betérjesztett büntetőfeljelentések és jelentések száma, valamint azok természete szükségessé teszi a statárium kihirdetését, akkor azt a Katonai Parancsnokság a katonai bűnvádi perrendtartás 433., 434. és 435. §-a alapján idejében elrendeli.²⁶

Ezen előkészítő és inaktív rendelkezések az eddigi fegyelmi büntető szabályokat semmilyen módon nem érintik.

Azoknak a munkacsapatoknak a hadifoglyait, amelyeknél forrongás jelei észlelhetők, ezekről a kilátásba helyezett szigorú intézkedésekről anyanyelvükön a legnyomatékosabban ki kell oktatni és értésükre kell adni, hogy a statárium elrendelésének csak kielégítő magatartásukkal vehetik elejét. A statárium kihirdetése esetén azonban arra, kit bűnösnek találnak, halálbüntetés vár. Ezeknek a kilátásba helyezett intézkedéseknek érett megfontolás után végrehajtandó kihirdetéséről a Katonai Parancsnokságnak minden esetben jelentést kell tenni, hivatkozással az NR 9665/JR sz. rendeletre.

²⁵ Zendülés alatt a formális katonai rend elleni szervezett ellenszegülést, vagy másokat ellenszegülésre készítő lázító nyilatkozatok tételét értették. Az ilyen cselekményekért, ha a lázító nyilatkozatok eredménytelenek, békében 6 héttől 1 évig, háborúban 3 évig terjedő börtönbüntetést szabtak ki, ha viszont a nyilatkozatok olyan hangulatot keltezték, amelyek ellenszegülést váltottak ki, békében 3–5 évig, háborúban 5–10 évig terjedő börtönbüntetést vontak maguk után, a rögtönítélő bíróság — statárium bevezetése esetén — agyonlövétés általi halált is kiszabhatott. (Katonai Büntető Törvénykönyv. Fordítás. Budapest, 1888. 94–100 o.)

²⁶ A katonai bűnvádi perrendtartásnak a rögtönítélő (statáriális) eljárásra vonatkozó utasításáról van szó a bizalmas parancsban. A rögtönítélő bírósághoz bevezetését súlyos fegyelemsértés, zendülés, rendbontás, szökés, ellenséges alakulatokba történő toborzás, kémkedés stb. esetén rendelhetette el a Hadügyminisztérium, a magyar Honvédelmi Minisztérium vagy a hadosztályparancsnok. A statáriális eljárás 3 órától 3 napig terjedő idő alatt zajlott le. (A m. kir. honvédség katonai bűnvádi perrendtartása — 1912. évi XXXIII. törvény-cikk. Budapest, 1917. 300–306. o.)

A büntetőügyekben való illetékességgel kapcsolatban utalunk a Katonai Parancsnokság 1915. október 18-i 90. számú parancsában megjelölt területi korlátozásra, miszerint Pozsony,²⁷ Trencsén, Sopron és Szombathely kiegészítő parancsnokság területein a pozsonyi cs. és kir. katonai parancsnok mint illetékes parancsnok hatáskörébe, Komárom, Győr, Esztergom és Nagykanizsa kiegészítő parancsnokságok a komáromi cs. és kir. erődparancsnok mint illetékes parancsnok hatáskörébe tartoznak...

Gerstenberger von Gerstegg
und *Reichsegg*, br. altábornagy s. k.

Hadtörténelmi Levéltár. 1. vh. i. HFB. 1916. 1223 sz. 3453. cs. 560 fol. Német nyelvű nyomtatott másolat.

²⁷ A pozsonyi hadbíróshoz utalták az orosz hadifoglyok fegyelmi ügyeinek legnagyobb részét. A hadbíróshoz iratanyaga fennmaradt, amelyet jelenleg a prágai Hadtörténelmi Levéltár őriz. 1964-ben a jelen publikáció egyik összeállítója az ott található valamennyi ügyiratot átnézte, de hadifogoly bolsevikok ellen, azok forradalmi tevékenysége miatt foganatosított ügyési vagy bírói eljárásra vonatkozó iratokat nem talált.